特别说明

此资料来自豆丁网(http://www.docin.com/)

您现在所看到的文档是使用**下载器**所生成的文档

此文档的原件位于

http://www.docin.com/p-109566432.html

感谢您的支持

抱米花

http://blog.sina.com.cn/lotusbaob

قديمقى ئويغورلارنينگ تاريخي داستاني

ئوغوزنامه

www.docin.com

قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى

ئوغۇزنامە

نەشرگە تەييارلىغۇچىلار: گېڭ شىمىن، تۇرسۇن ئايۇپ
مەسئۇل مۇھەررىر: نۇرمۇھەممەت دولەتى

www.docin.com

مىللەتلەر نەشرىياتى

قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى داستانى

ئوغۇزنامە

نەشرگە تەييارلىغۇچىلار: گېڭ شىمىن، تۇرسۇن ئايۇپ

مەسئۇل مۇھەررىرى: نۇرمۇھەممەت دۆلەتى

مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى

شىنخۇا كىتابخانىسى تەرىپىدىن تارقىتىلدى

مىللەتلەر باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى

1980 - يىل 11 - ئايدا 1 - قېتىم نەشر قىلىندى

1980 - يىل 11 - ئايدا بېيجىڭدا 1 - قېتىم بېسىلدى

قېلىن قەغەز مۇقاۋىلىنىشنىڭ باھاسى: 0.80 يۈەن

ئاددى مۇقاۋىلىنىشنىڭ باھاسى: 0.23 يۈەن

www.docin.com

مۇندەرىجە

1. مۇقەددىمە 1

2. ئورۇپ يېزىلىشى 25

3. تەرجىمىسى 40

4. ئىزاھلار 62

5. سۆزلۈك 87

www.docin.com

قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى داستانى «ئوغۇزنامە» ھەققىدە

(مۇقەددىمە ئورنىدا)

1

ئۇيغۇرلار ئۇزاق تارىخ ۋە مەدەنىيەتكە ئىگە.

مىلادى 744-يىلى، قەدىمقى ئۇيغۇرلار تۈركلەرنىڭ ئورنىغا دەسسەپ، قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى موڭغۇلىيە ئېگىزلىكىدە قەدىمقى ئۇيغۇر خانلىقى (744—840-يىللار)نى قۇردى. مىلادى 9-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، قەدىمقى قىرغىزلارنىڭ ھۇجۇمى ئاستىدا، قەدىمقى ئۇيغۇر خانلىقى بەربات بولدى.

قەدىمقى ئۇيغۇرلار قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى دەۋرىدە تۈرك خانلىقىدا قوللىنىلغان قەدىمقى تۈرك يېزىقىنى ئىشلىتىپ، بەزى يازما يادىكارلىقلارنى قالدۇرغان ئىدى. مەسىلەن، «مويۇنچۇر مەڭگۈ تېشى» («كېلى خاقان مەڭگۈ تېشى» ياكى «ئۇيغۇر قۇتلۇق بىلگە كۈل خاقان مەڭگۈ تېشى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، «مويۇنچۇر ئىككىنچى مەڭگۈ تېشى» («تالىياتې مەڭگۈ تېشى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، «توققۇز

www.docin.com

ئۇيغۇر خاقان مەڭگۇ تېشى» (تولۇق ئاتىلىشى «توققۇز ئۇيغۇر ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش ئالپ بىلگە خاقان مەڭگۇ تېشى»)، «سۇجى مەڭگۇ تېشى»، «سېۋىيلىي مەڭگۇ تېشى» ۋاھاكازالار.

ميلادى 840-يىلى، قەدىمقى ئۇيغۇر خانلىقى بەربات بولغاندىن كېيىن، قەدىمقى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئۈچ قىسىمغا بولۇنۇپ غەربكە كۆچتى (يەنە بىر قىسمى چاڭچېلق سېيىلى ئەتراپىغا بېرىپ ئولتۇراقلاشتى). بۇنىڭ ئىچىدىكى مۇھىم بىر قىسمى شىنجياڭنىڭ تۇرپان ئويمانلىقىغا بېرىپ ئورۇنلىشىپ، خوچو ئىدىقۇتلۇغىنى قۇردى. ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئەسىر دائىرىسىنى ھازىرقى قاراشەھەر، كۇچار ئەتراپىغا كېڭەيتتى. قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ تارمىقى شۇ جايلاردىكى يەرلىك، بىر قەدەر يۇكسەك مەدىنيەتكە ئىگە ئاھالىلار (قەدىمقى كۇچارلىقلار، قەدىمقى قاراشەھەر-تۇرپانلىقلار ۋە خەنزۇلار)نىڭ تەسىرى ئارقىسىدا كوچمەن چارۋىچىلىقتىن يەيدىن-يەي ئولتۇراقلىشىپ دېھقانچىلىق قىلىشقا ئۆزگەردى، شەھەر ۋە سودىنى تەرەققى قىلدۇردى ھەمدە مەدىنيەت جەھەتتە تېز تەرەققى قىلدى.

خوچو ئىدىقۇتلۇغى دەۋرىدە (تەخمىنەن 850—1250-يىللار)، سوغدى يېزىقى ئاساسىدا يارىتىلغان قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى قوملۇقنىڭ شىمالىدىكى دەۋردە قوللىنىلغان قەدىمقى تۈرك يېزىقىنىڭ ئورنىنى ئالدى. بۇ يېزىق ئارقىلىق نۇرغۇن ئەسەرلەر يېزىلدى ۋە تەرجىمە قىلىندى (ئاساسەن شىنجياڭدا ئەسلىدىن ياشاپ كەلگەن مىللەتلەر تىلىدىن، جۇملىدىن خەنزۇچىدىن). بۇنىڭ بىلەن قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىق تىلى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەرەققى قىلىپ، ئەينى زاماندا، شىنجياڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا كەڭ

www.docin.com

تارقالغان تىلنىڭ بىرى بولۇپ قالدى.

10-ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا، ئىسلام دىنى ئالدى بىلەن شىنجياڭنىڭ جەنۇبىدىكى قەشقەر رايونىغا تارقىلىپ كىردى، مىلادى 14، 15-ئەسىردە تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى كەڭ رايونلاردا ئومۇملاشتى. شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى بارا-بارا قوللىنىلىشتىن قېلىپ، ئۇنىڭ ئورنىنى ئەرەپ يېزىقى ئالدى.

ئىسلام دىنى شىنجياڭغا تارقىلىپ كىرگەندىن كېيىن، دىنىي بىر تەرەپلىمىلىك تۈپەيلىدىن، شىنجياڭدىكى غەيرى ئىسلام مىللەتلىرىنىڭ ھەرخىل يازما يادىكارلىقلىرى (قەدىمقى ئۇيغۇر تىل-يېزىقىدا يېزىلغان يادىكارلىقلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) كەڭ كۆلەمدە ۋەيران قىلىندى. شۇڭا ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگەن قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يازما يادىكارلىقلار كۆپ ئەمەس. ئۇنىڭ ئۈستىگە تولىسى دىنىي مەزمۇندىكى (ئاساسەن بۇددا دىنىغا دائىر) ئەسەرلەر.

19-ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ، جەنۇبىي شىنجياڭدىكى تارىم ئويمانلىقىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېولوگىيىلىك قېزىش تەكشۈرۈش نەتىجىسىدە، شىنجياڭدىكى تىل-يېزىقلار (مەسىلەن، سانسكرىت تىلى ۋە يېزىقى، قەدىمقى خوتەن تىلى ۋە يېزىقى، قەدىمقى كۇچار-قاراشەھەر تىلى ۋە يېزىقى، سوغدى تىلى ۋە يېزىقى، مانى يېزىقى، قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى ۋە يېزىقى قاتارلىقلار) بىلەن يېزىلغان يازما يادىكارلىقلار تېپىلدى. تېپىلغان بۇ يازما يادىكارلىقلار ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقات نەتىجىسىدە، بىزنىڭ قەدىمقى شىنجياڭ تارىم ئويمانلىقىنىڭ تارىخى، مەدەنىيىتى ۋە تىل-يېزىقىغا بولغان تونۇشىمىز زور دەرىجىدە ئۆستى. بولۇپمۇ، تېپىلغان قەدىمقى ئۇيغۇر

تىل - يېزىقىدىكى يازما يادىكارلىقلار ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلار ئارقىلىق، بىز قەدىمقى ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈپ بارغاندىن كېيىنكى تۇرپان ئويمانلىقىنى مەركەز قىلغان خوچو ئۇيغۇر ئىدىقۇتلۇقىنىڭ ئىجتىمائى، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيىتى قاتارلىق جەھەتلىرىنىڭ ئومۇمى ئەھۋالىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا بىلىپ يەتتۇق.

قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان، ھازىر ساقلىنىۋاتقان مۇھىم يادىكارلىقلار تۆۋەندىكىلەر: (1) ئەدەبىي ئەسەرلەر: قەدىمقى تۇرپان خەلق قوشاقلىرى قالدۇقلىرى، تارىخىي داستان «ئوغۇزنامە»، سەھنە ئەسىرى «مائىترى-سىمىت»، «قۇتادغۇ بىلىك» (ۋېنا نۇسخىسى)، ھېكايىلەر توپلىمى «پانچاتانترا» قالدۇقى، «ئېزوپ مەسەللىرى» قالدۇقى، «داشاكرما بۇددا ئاۋاتانامالا نوم بىتىگ» (بۇددا دىنىغا دائىر چوڭ تىپتىكى ھېكايىلەر توپلىمى) قاتارلىقلار؛ (2) دىنىي يادىكارلىقلار: «ئالتۇن ياروق»، «ئابىدارىم كوشاۋاردى شاستىرى»، «سادداخارما پۇنداريكا سۇترا»، «سەكىز يۈكمەك»، «ئاۋاتامساكا سۇترا»، «ۋاجراچېدىكا سۇترا»، «ئامىتابا سۇتۇر»، «ئارياراجاۋاۋاداكا سۇترا»، «ئالقۇ ئايىغ ياۋىز يوللارىغ ئارتۇقراق ئۆز ئارىتداغ... ئۈچۈنسا ۋىچاتى ئاتلىغ دارنى»، «ئالقۇ ئانچولايۇ كەلمىشلەرنىڭ ئۇشنىرلاكشەنلارىنتىن ئۈنمىش ئاتلىغ كوترىلمىش ستاتاپادرا ئاتلىغ ئۆتسۈقسىز دارنى»، «ماخاپايا ئۆتلىسىن ياتتۇرمىش سۇتۇر»، «پراجنائاپرامىتا»، «شۈەنجۇاڭنىڭ تەرجىمىھالى» (يۇقۇرىدىكىلەر بۇددا دىنىغا دائىر يادىكارلىقلار)، «ئىككى يىلتىز نوم»، «مانى مۇخلىسلىرىنىڭ تۆۋەنامىسى» (بۇلار مانى دىنىغا دائىر يادىكارلىقلار)، «ئېۋانگېلىئوم»، «سەنت گېئورگىنىڭ شېھىت بولۇش خاتىرىسى»

(بۇلار جەڭجىياۋ دىنىغا دائىر يادىكارلىقلار) قاتارلىقلار①؛ (3) تىبابەتچىلىككە دائىرلىرى: «سىددخاسارا» قاتارلىقلار؛ (4) ئىجتىمائىي-ئىقتىسادىي ھۆججەتلەر ۋە يىلنامىغا، ئاسترونومىيىگە دائىر نۇرغۇن ھۆججەتلەر، ئىككى خىل تىلنىڭ سېلىشتۇرما لۇغىتى ۋاھاكازالار.

ئۇنىڭدىن باشقا خەلق ئارىسىدا ئېغىزدىن-ئېغىزغا كۆچۈپ كەلگەن مول مەزمۇندىكى ئەل ئەدەبىياتىمۇ ساقلىنىپ قالغان. مەسىلەن، خەلق قوشاقلىرى، قەھرىمانلار ھەققىدىكى تارىخىي داستانلار ۋە ماقال-تەمسىل قاتارلىقلار. بۇ نۇقتا 11-ئەسىردىكى ئاتاغلىق ئۇيغۇر تىل-ئەدەبىياتچىسى ماخمۇت قەشقەرى تۈزگەن «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تە ۋە يېقىنقى زاماندا تېپىلغان «تۇرپان قوشاقلىرى توپلىمى» دىمۇ ئەكس ئېتىلىدۇ. بەزى ئالىملارنىڭ تەتقىقاتىغا قارىغاندا، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تىكى نۇرغۇنلىغان شېئىرلار (ئون مىسرالىق بېيىتلار) ئەمەلىيەتتە داستانلاردىن ئېلىنغان پارچىلار ئىكەن، مەسىلەن، ئالپ تونگا ھەققىدىكى بېيىت ۋە ئۇرۇشقا ئاتلىنىش مەزمۇنىدىكى شېئىر پارچىلىرى قاتارلىقلار.

www.docin.com

2

«ئوغۇزنامە» ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا تارقالغان، قەھرىمانلارغا ئوقۇلغان نەسرى شەكلىدىكى تارىخىي داستان. ئۇنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى قولىيازما نۇسخىسىدىن بىرسىلا بولۇپ، ئۇ

① يەنە قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان ئىسلام دىنىغا دائىر يادىكارلىقلار، مەسىلەن، «تەزكىرەيى ئەۋلىيا»، «ناخچۇل فارادىس»، «مىرەج-ئال كولۇپ»، «باختىيارنامە» قاتارلىقلارمۇ بار.

هازىر فرانسىيىنىڭ پارىژ شەھىرىدىكى «يوقىرالار كىتاپخانىسى» (Bibliohèque Nationale) دا ساقلانماقتا. نومۇرى Supul tus,1001، (يەنى Xefir–ch. Schefer دا يىغىپ ساقلانغان نۇسخا). قولىيازما قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئىرماش شەكلى بىلەن يېزىلغان، ئۇنىڭ باش ۋە ئاخىرى كەم. چوڭ-كىچىكلىكى 13×19 مىللىمېتىر. ھەجمى 21 ياپراق 42 بەت، ھەر بىر بېتى 9 قۇر خەتتىن تەشكىل تاپقان. 1-بەتنىڭ 2-قۇرىدىكى "ئۇشبۇ تۇرۇر" دىگەن سۆزلەرنىڭ كەينىگە يۇقنىنىڭ رەسىمى سىزىلغان، 5-بەتنىڭ 9-قۇرىدىكى "ئۇشبۇ تۇرۇر" دىگەن سۆزلەرنىڭ كەينىگە قۇرغۇينىڭ رەسىمى سىزىلغان، 6-بەتنىڭ 4-قۇرىدىكى "ئۇشبۇ تۇرۇر" دىگەن سۆزلەرنىڭ كەينىگە قىئات (تاق مۈڭگۈزلۈك ھايۋان) نىڭ رەسىمى سىزىلغان.

قولىيازما ئىملا جەھەتتە تۆۋەندىكى ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە:

(1) يۈەن سۇلالىسى (13—14-ئەسىر) دىكى باشقا قەدىمقى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىغا ئوخشاشلا "د" بىلەن "ت"، "ـ" بىلەن "ز"، "ق" بىلەن "غ" كۆپىنچە ئارىلاشتۇرۇلۇپ ئىشلىتىلگەن.

(2) "ـ" بىلەن "ش" پەرقلەندۈرۈلگەن ("ـ" ھەرپىنىڭ ئوڭ تەرىپىگە ئىككى چېكىت قويۇش ئارقىلىق "ش" ئىپادىلەنگەن).

www.docin.com

(3) قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى باشقا يازما يادىكارلىقلارغا ئوخشاش، 1-بوغۇمدىكى سوزۇق تاۋۇش "ئۆ (ö)" ياكى "ئۈ (ü)" ئومۇمەن "ئو (o)" ياكى "ئۇ (u)" قىلىپ يېزىلغان، يەنى ئالدىغا بىر قىيسىق سىزىق قويۇلمىغان.

(4) "ي" بىلەن باشلانغان نۇرغۇن سۆزدە، "ي" نىڭ ئورنىدا كۆپىنچە "چ" ("ج" ئوقۇلۇشى كېرەك) نى ئىشلەتكەن. بۇ ئالاھىدىلىك، بۇ قولىيازمىنى كۆچۈرگۈچى "ج" دىئالېكتىدا (ھازىرقى زامان قازاق

تىلغا ئوخشاش) سوزلىشىدىغانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

قولیازمىنىڭ تىلى كېيىنكى مەزگىلدىكى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا كىرىدۇ.

قولیازمىنىڭ باش قىسمى كەم بولغاچقا كىتابنىڭ ئەسلى ئىسمى ئېنىق ئەمەس. بىز ئۇنىڭ مەزمۇنىغا ئاساسەن ئۇنى ۋاقىتنچە «ئوغۇزنامە» دەپ ئاتاپ تۇردۇق.

«ئوغۇزنامە»نىڭ ئاساسىي ۋەقەلىكى تۆۋەندىكىچە:

باتۇر ئوغۇز تۇغۇلۇشى بىلەنلا، ئادەتتىكى كىشىلەرگە ئوخشىمايدۇ، قىرىق كۈندىن كېيىن، ئۇ چوڭ ئادەم بولۇپ يېتىشىدۇ. ئۇنىڭ قىياپىتى غەلىتە بولۇپ، كوك يۈزلۈك، قىزىل ئېغىزلىق، قىزىل كوزلۈك، ئۇنىڭ پۈتۈن بەدىنىنى تۈك باسقان. ئۇنىڭ پۇتى بۇقىنىڭكىدەك، بېلى بورىنىڭكىدەك، مورىسى يىلۋىزنىڭكىدەك، كوكسى ئېيىقنىڭكىدەك. باتۇر ئوغۇز ئادەم ۋە ھايۋانلارنى يالماپ، ئەلگە ئاپەت كەلتۈرگۈچى قىئات (ئاق مۈڭگۈزلۈك يىرتقۇچ ھايۋان)نى ئولتۈرىدۇ. بىر كۈنى ئوغۇز بىر يەردە، تەڭرىگە تاۋاپ قىلىۋاتقىنىدا، ئاسماندىن بىر شولا چۈشىدۇ، ئۇ شولا ئايدىنمۇ يورۇق، كۈندىنمۇ نۇرلۇق. شولا ئىچىدە بىر قىز بولۇپ، تەنھا ئولتۇرغان. بۇ قىز شۇنداق گۈزەلكى، ئۇ كۈلسە، تەڭرىمۇ كۈلەر ئىدى. ئۇ يىغلىسا، تەڭرىمۇ يىغلار ئىدى. ئوغۇز بۇ قىزغا كويۈپ قالىدۇ ھەمدە ئۇنى ئالىدۇ. ئۇنىڭدىن ئۈچ ئوغۇل تاپىدۇ، تۇنجىسىغا كۈن، ئوتتۇرانجىسىغا ئاي، كەنجىسىگە يۇلتۇز دەپ ئىسىم قويىدۇ.

بىر كۈنى ئوغۇز بىر دەرەخنىڭ كاۋىكىدىكى بىر قىزنى كورۇپ قالىدۇ، بۇ قىزمۇ ئىنتايىن چىرايلىق بولۇپ، "كوزى ئاسماندىنمۇ كوك، چېچى ئېقىپ تۇرغان سۇدەك، چىشى ئۈنچىدەك ئىدى"، ئوغۇز

بۇ قىزغىمۇ ئاشىق بولۇپ قالىدۇ ھەمدە ئۇنىمۇ ئوز ئەمرىگە ئالىدۇ. بۇ ئايالدىنمۇ ئۈچ ئوغۇل تاپىدۇ، ئۇلارغا ئايرىم ئايرىم ھالدا كوك، تاغ، تەڭىز (دېڭىز) دەپ ئات قويىدۇ.

ئۇنىڭدىن كېيىن، باتۇر ئوغۇز دولەتنىڭ خاقانى بولىدۇ. ئۇ ئوز قول ئاستىدىكى بەگلەرگە ۋە پۇقرالارغا شۇنداق جاكالايدۇكى، "مەن سىلەرگە بولدۇم خاقان، ئېلىڭلار يا بىلەن قالقان؛ تامغا بولسۇن بىزگە بۇيان①، كوك بورى بولسۇن ھەم ئۇران②؛ تومۇر نەيزىلەر بولسۇن ئورمان، ئوۋلاقتا يۈرۈشسۇن مال-ۋاران؛ ھەم ئاقسۇن دەريا ۋە ئېقىن، قوياش تۇغ بولسۇن، ئاسمان قورغان!"

شۇندىن كېيىن، ئوغۇزخان بوي سوندۇرۇش پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. شەرق (ئوڭ تەرەپ)تە ئالتۇنخان بوي سوندىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. غەرب (سول تەرەپ)تە رىم پادىشاسى قارشىلىق قىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئوغۇز خاقان لەشكەر تارتىپ جازا يۈرۈشى قىلىدۇ. بىر كۈنى ئەتىگەندە، ئۇلار مۇز تاغ ئېتىكىدە ئاۋۋال تىكىپ ئولتۇرغىنىدا، چوڭ بىر كوك بورە شولا ئارىسىدىن پەيدا بولىدۇ. بۇ كوك بورە ئۇزلىكىدىن ئوغۇز قوشۇنىغا يول باشلاشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئېتىل (ۋولگا) دەرياسى بويىدا ئىككى تەرەپ قوشۇنى جىددى جەڭ قىلىدۇ. ئوغۇز خاقان يېڭىدۇ، رىم پادىشاسى مەغلۇپ بولۇپ قېچىپ كېتىدۇ.

ئوغۇز خاقان يەنە جۇرجىتنى بوي سۇندۇرىدۇ. ئاندىن كېيىن، سىندۇ (ھىندىستان)نى، تاڭغۇتنى، سۇرىيىنى، بارقاننى بوي سۇندۇرىدۇ.

تارىخىي داستاننىڭ ئاخىرىدا، ئوغۇز خاقاننىڭ ئوز تىرىستورىيە-

① بۇيان — بەخت، قۇت.

② ئۇران — جەڭگىۋار شوئار.

سىنى ئوغۇللىرىغا بولۇپ بەرگەنلىكى تەسۋىرلىنىدۇ. ئۇ ئۈچ ئوغلىغا شەرقنى، ئۈچ ئوغلىغا غەربنى بېرىدۇ ھەمدە ئالدىنقى ئۈچ ئوغلى شەرقتىن تېپىۋالغان ئالتۇن يانى ئۈچكە بولۇپ ئۇلارغا تەقسىم قىلىپ بېرىدۇ، كېيىنكى ئۈچ ئوغلى غەربتىن تېپىۋالغان ئۈچ كۈمۈش ئوقنى ئۇلارغا بىردىن بولۇپ بېرىدۇ. ئەڭ ئاخىردا ئوغۇللىرىغا نەسىھەت قىلىپ: "يا ئوقنى توغرىلايدۇ"، "ئوق ياغا بوي سۇنۇشى كېرەك" دەيدۇ.

ئوغۇز ھېكايىسى 14 - ئەسىردىكى پېرسىيىلىك تارىخشۇناس راشىدىننىڭ «جامىئۇ - تاۋارىخ (ئومۇمى تارىخ)»ى ۋە 17 - ئەسىردىكى ئوتتۇرا ئاسىيىلىك تارىخشۇناس ئابۇل خازىنىڭ «تۈرك شەجەرىسى» قاتارلىق كىتابلىرىدىمۇ كۆرۈلىدۇ. بىراق، ھېكايىنىڭ ۋەقەلىكى بىرقەدەر ئاددى ۋە ئۇنىڭغا ئىسلام دىنىنىڭ تامغىسى بېسىلغان. بۇ كىتابلاردا، ئوغۇز تەقۋادار مۇسۇلمان قىلىنغان. ئۇ ئىسلام دىنىنى تارقىتىش ئۈچۈن، يات دىندىكى دادىسى — قارا خاقانغا قارشى تۇرغان قىلىپ تەسۋىرلەنگەن. كېيىنكى ۋەقە بىزگە شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدا ئۆتكەن مەشھۇر قاراخانىلار سۇلالىسى (10 — 12 - ئەسىر)نىڭ نامى "قاراخان"نى ئەسلىتىدۇ. بۇ ئەسەرلەردە، ئەسلى ھېكايىدىكى ئىسلام دىنىنىڭ ئەقىدىلىرىگە يات بولغان بارلىق نەرسىلەر يوقىتىلغان. بۇ ھېكايىنىڭ «جامىئۇ - تاۋارىخ» ۋە «تۈرك شەجەرىسى» دېگەن ئىككى كىتابتا بېسىلغان ۋارىيانتلىرى ئىچىدە، كېيىنكى ۋارىيانتى گەرچە ئابۇل خازىنىڭ پىششىقلاپ ئىشلىشىدەك جەرياندىن ئۆتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ يەنىلا قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى نۇسخىسىغا بىرقەدەر يېقىن. تەپسىلى سېلىشتۇرۇش ۋە تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، بىز ئەسەرنىڭ ئابۇل خازىنىڭ قولىدا

www.docin.com

ساقلانغان نۇسخىسى بىلەن پارىژدا ساقلىنىۋاتقان قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى نۇسخىسى تېخىمۇ قەدىمرەك نۇسخىنى مەنبە قىلغان دەپ ھېساپلايمىز.

ئۇندىن باشقا، يەنە كېيىنكى مەزگىلدىكى چاغاتاي تىلىدا يېزىلغان «ئوغۇزنامە»مۇ ساقلانماقتا.

يېقىندا، تۈركىيە ئالىمى نۇرخۇن تۈركىيىدىن بۇ ھېكايىگە دائىر يەنە بىر نەزمە قالدۇغىنى تاپقان. بۇ نۇسخىنىڭ يېزىلغان ۋاقتى ۋە ئورنى ئېنىق ئەمەس.

«ئوغۇز داستانى»نى مەزمۇن جەھەتتە، ئىككى قىسىمغا بۆلۈشكە بولىدۇ. بىرىنچى قىسمى — تارىخىي داستاننىڭ باش قىسمى (ئوغۇزنىڭ خاقان بولۇشىغا قەدەر) ۋە ئاخىرقى قىسمى (ئۇلۇغ تۈركنىڭ چۈش كۆرۈشىدىن كېيىنكى قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ). ئىككىنچى قىسمىدا ئاساسلىق ھالدا ئوغۇز خاقاننىڭ ئۇرۇشقا چىقىش پائالىيەتلىرى بايان قىلىنىدۇ.

تارىخىي داستاننىڭ بىرىنچى قىسمىدا قەدىمقى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تارقالغان ئۆز مىللىتىنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى، دۇنيانىڭ يارىتىلىشى ھەققىدىكى ئەپسانىلەر ۋە بەزى قەدىمقى ئۆرپ-ئادەتلەر ئەكس ئېتىلگەن.

باشقا مىللەتلەرگە ئوخشاش، قەدىمقى ئۇيغۇرلار ئارىسىدىمۇ ئۆز مىللىتىنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى توغرىسىدا ھەرخىل ئەپسانىلەر ۋە رىۋايەتلەر تارقالغان. بۇنىڭغا دائىر نەرسىلەر ئېلىمىزنىڭ قەدىمقى تارىخنامىلىرىدا خاتىرىلەنگەن. مەسىلەن، «جۇ سالنامىسى»، 50-جىلد، «تۈرك تەزكىرىسى»دە تۈركلەرنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى توغرىسىدا تۆۋەندىكىچە ئەپسانىۋى خاتىرىلەر بار: "تۈركلەر

www.docin.com

ھونلارنىڭ بىر خىلىدۇر. ئۇلار ئاشنا ئۇرۇغىدىن، باشقا قەبىلىلىرىمۇ بار. كېيىن، ئۇلار خوشنا دۆلەتلەر تەرىپىدىن يوقىتىلىپ ئۇرۇغى قۇرۇتۇلغان. ئۇلارنىڭ ئىچىدە 10 ياشلىق بىر ئوغۇل بولۇپ، ئەس-كەرلەر ئۇنى كىچىك كۆرۈپ، ئۆلتۈرۈۋېتىشكە كۆڭلى بارمىغان، ئاخىر ئۇنىڭ بىر پۇتىنى كېسىۋېتىپ، سازلىققا تاشلىۋەتكەن؛ بۇ ئوغۇلنى بىر چىشى بۆرە گۆش بېرىپ باققان. ئۇ چوڭ بولغاندىن كېيىن، بۆرە بىلەن بىللە يېتىپ-قوپۇپ يۈرگەن، نەتىجىدە، بۆرىنىڭ قورس-قىدا قالغان. ھېلىقى خوشنا دۆلەتنىڭ خانى بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ، ئۇنى ئۆلتۈرۈشكە ئادەم ئەۋەتكەن، ئۇ ئادەم بۇ يەرگە كېلىپ قارىسا، ئۇنىڭ يېنىدا بۆرە تۇرغان، بۇنىڭ بىلەن ئۇ، بۆرىنى ئۆلتۈرمەكچى بولغان، بۆرە خوچو ئىدىقۇتلۇغىنىڭ شىمالىدىكى تاققا قېچىپ كەتكەن. تاغدا بىر ئۆڭكۈر بولۇپ، ئۆڭكۈر ئىچىدىكى تۈزلەڭلىك قېلىن ۋە بولۇق ئوت-چۆپ بىلەن تولغان ئىكەن، ئۆڭ-كۈرنىڭ ئايلانمىسى بىر قانچە يول ئىكەن، توت ئەتراپى تاغ ئىكەن، بۆرە ئۇنىڭ ئىچىگە يوشۇرۇنۇۋاپتۇ. كېيىن ئون ئوغۇل تۇغۇپتۇ. بۇ ئون ئوغۇل چوڭ بولۇپ باشقا قەبىلىلەردىن قىز ئاپتۇ. شۇندىن كېيىن ھەرقايسى ئۆز ئالدىغا بىر ئۇرۇق بوپتۇ، ئاشىنا شۇلارنىڭ بىرى ئىكەن......" يەنە مۇنداقمۇ دېيىلىدۇ: "تۈركلەرنىڭ ئەجدا-دى سۇ دۆلىتىدىن بولۇپ، ھونلارنىڭ شىمالىدا ياشايدىكەن. ئۇلار-نىڭ قەبىلە ئاقساقىلىنىڭ ئىسمى ئاپاڭبۇ بولۇپ، ئۇلار ئاكا-ئۇكا ئون يەتتەيلەن ئىكەن. يىجز-نىشىدۇ ئۇلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ بۆرىدىن تۆرەلگەن ئىكەن...... نىشىدۇ سېھىرلىك ئادەم ئىكەن، ئۇ شامال چىقىرالايدىكەن، يامغۇر ياغدۇرالايدىكەن. ئۇ ئىككى خوتۇن ئاپتۇ، بىرى ياز پەرىسى، بىرى قىش پەرىسى ئىكەن. خوتۇنىنىڭ

بىرى تۇت ئوغۇل تۇغۇپتۇ. بالىلىرىنىڭ بىرى ئاق ھاڭغۇتقا ئايلىنىپ كېتىپتۇ، بىرى ئۇپ دەرياسى بىلەن كەم دەرياسى ئوتتۇرىسىدا دۆلەت قۇرۇپ ئۆزىنى قىرغىز دەپ ئاتاپتۇ. .يەنى بىرى جىيەنىسى - چۇجىشى تېغىغا ئورۇنلىشىپتۇ. بۇ ئوغۇللارنىڭ چوڭى ئىكەن. بۇ تاغدا ئاياغ-بۇنىڭ ئورۇقلىرى بار ئىكەن......ئۇلار بىرلىكتە چوڭ ئوغۇلنى خان ئورنىدا ھۆرمەتلەپ، ئۇنى تۈرك دەپ ئاتاپتۇ."

يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى «خوچو ئىدىقۇتلىرىنىڭ تۆھپە مەڭ-گۈ تېشى» (بۇ مەڭگۈ تاشنىڭ ئارقا تەرىپى قەدىمقى ئۇيغۇر تىل-يېزىقى بىلەن يېزىلغان)دا، ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىلىق تۆۋەندىكى ئەپسانە خاتىرىلەنگەن: "......خوچو ئىدىقۇتلىرىنى تەك-شۈرۈپ كۆزىتىشتىن مەلۇم بولىدىكى، ئۇيغۇرلار يۇرتىدا خېلىن دىگەن بىر تاغ بولۇپ، ئۇ يۇرتتىكى ئىككى دەريا ئەنە شۇ تاغنى مەنبە قىل-غان. ئۇنىڭ بىرى تۇخۇسى دەرياسى، يەنە بىرى شۇلىڭگې دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ. بىر كۈنى كەچتە، ئاسماندىن دەرەخقە شولا چۈشۈپتۇ، ئىككى دەريا ئارىلىغىدىكى خەلقلەر ئۇنى كۆزىتىپ تۇرۇپتۇ. بۇ دەرەخ خۇددى ئادەم قوساق كۆتەرگەندەك ئوخشاش قوساق سېلىپ قاپتۇ. بۇ شولا دەرەخقە ئۇدا 9 ئاي 10 كۈن چۈشكەندىن كېيىن، ھىلقى دەرەخنىڭ قوسىغى يېرىلىپتۇ، ئۇنىڭدىن بەش بالا چىقىپتۇ. بۇلارنىڭ ئەڭ كىچىكى ئەردەن-بۇگۇ خاقان ئىكەن. ئۇ قەددى-قامەتلىك ئىكەن، ئۇ خەلقنى ئايىنتىپتۇ ۋە يۇرتنى گۈللەندۈرۈپتۇ، بۇنىڭ بىلەن ئۇ ئاقساقال بوپتۇ." (خۇاڭ ۋېنبىڭنىڭ «مەدەنىي يادىكارلىقلار» ژورنىلىنىڭ 64-يىللىق 2-سانىغا بېسىلغان «خوچو ئىدىقۇتلىرىنىڭ تۆھپە مەڭگۈ تېشىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە تەكشۈرۈپ بېكىتىش» دىگەن ماقالىسىدىن ئېلىندى).

ئۇندىن باشقا، مۇسۇلمان تارىخچىلىرى (جۇۋەينى قاتارلىقلار)نىڭ ئەسەرلىرىدىمۇ يۇقۇرىدىكىلەرگە ئوخشاش ھىكايىلەر خاتىرىلەنگەن. ئوغۇزنىڭ ئالتە ئوغلىنىڭ ئىسمىنىڭ كۈن، ئاي، يۇلتۇز ۋە كۆك، تاغ، تەڭىز (دىڭىز) دەپ قويۇلۇشى قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ دۇنيانىڭ يارىلىشى توغرىسىدىكى كۆزقارىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

بۇ قىسىمدىكى باشقا بەزى ۋەقەلىكلەردە قەدىمقى تۈركلەر ۋە ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى سامان دىنىنىڭ قالدۇقلىرى ئەكس ئېتىلگەن. مەسىلەن، تارىخي داستاننىڭ ئاخىرقى قىسمىدا ئىككى ياغاچنى تىكلەپ، بىرىنىڭ ئۈچىغا ئالتۇن توخۇ، بىرىنىڭ ئۈچىغا كۈمۈش توخۇ ئاسقانلىقى، بىرىنىڭ تۈۋىگە قارا قوي، بىرىنىڭ تۈۋىگە ئاق قوي باغلىغانلىقى سۆزلىنىدۇ. بۇنىڭغا ئوخشاش ئەھۋاللار سىبىرىيەدىكى ياقۇتلار ئارىسىدا كۆرۈلىدۇ. 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، ياقۇتلار ئارىسىدا ئۇزاق ۋاقىت تۇرغان تۈركشۇناس ئې. پېكارسكىي ياقۇتلار دائىم بوشلۇققا ئىككى ياغاچ تىكلەپ، ئىككىسىنىڭ ئارىلىغىغا ئاغامچا تارتىپ، ئاندىن كېيىن جىن-شەيتانلارغا سوۋغا قىلىنىدىغان ھايۋانلارنى ئۆلتۈرۈپ ئۇنىڭغا باغلاپ قويىدۇ، دەيدۇ (ئې. پېكارسكىي تۈزگەن «ياقۇتچە لۇغەت»نىڭ 3-توم، 240-بېتىگە قاراڭ). بىزگە مەلۇمكى، تۈركلەر ۋە موڭغۇللار ئارىسىدا تارقالغان سامان دىنىدا ياغاچقا بەك چوقۇنىلىدۇ. ئاق قوي ۋە قارا قوي، شۈبھىسىزكى، سامان دىنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. يېقىنقىچە ئىپتىدائىي جەمئىيەت تەرەققىيات باسقۇچىدا ياشاپ كەلگەن بەزى مىللەتلەر (مەسىلەن، سىبىرىيەدىكى چۈكچىلار) ئارىسىدا ئاق سامان ۋە قارا سامان پەرقى بار.

تارىخي داستاندا كۆك بۆرىنىڭ يول باشلىشى مەسىلىگە كەلسەك، بىزچە ئۇ تۈركلەرنىڭ ئىپتىدائىي توتېم ئېتىقاتى بىلەن

مۇناسىۋەتلىك. «جۇ سۇلالىسى»نىڭ «تۈرك تەزكىرىسى»دىن ئېلىنغان بايىقى ئىستاتىدا بۇ مەسىلە ئەكس ئېتىلگەن. يۇقۇرىقى تەزكىرىدە يەنە "تۈركلەرنىڭ بايرىقىغا ئالتۇن ھەل بېرىلگەن بۆرە بېشىنىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن، بۇ ئەسلىنى ئۇنۇتماسلىقنىڭ نىشانىسى؛ ئۇلاردا توكەرلەر فۇلى— 附离 (بۆرە سۆزىنىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى) دەپ ئاتىلىدۇ. شۇڭا خەنزۇلار ئۇلارنى لاڭ— 狼 (بۆرە) دەپ ئاتايدۇ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى بۆرىدىن تۆرەلگەن." دېگەن خاتىرە بار.

تارىخىي داستاننىڭ ئىككىنچى قىسمىدا ئاساسلىق ھالدا ئوغۇزخاننىڭ ئۇرۇشقا ئاتلىنىش پائالىيەتلىرى بايان قىلىنىدۇ. شۈبھىسىزكى، بۇ ۋەقەلىكلەردە مەلۇم دەرىجىدە تارىخىي ۋەقەلىكلەر ئەكس ئېتىلگەن. لېكىن، شۇنى ئۇنتۇپ قالماسلىقىمىز كېرەككى، تارىخىي داستان يىل تەرتىۋى بويىچە يېزىلغان تارىخنامە ئەمەس، بەلكى ئەدەبىي ئەسەر. شۇڭا بىر ئىلگىرى «ئوغۇز داستانى»نى تەتقىق قىلغان بەزى ئالىملارنىڭ تارىخىي داستاننىڭ باش قەھرىمانى ئوغۇز خاقانىنى مەلۇم تارىخىي شەخسلەر، مەسىلەن، ھونلاردىكى ماۋدۇن-شانيۈ (باتۇر تەڭرىقۇت مەنىسىدە)، موڭغۇللاردىكى چىڭگىزخان قاتارلىقلار بىلەن باغلىشىنى بىھۇدە ئاۋارىچىلىق دەپ قارايمىز. باشقا شەكىللەردىكى ئەدەبىي ئەسەرلەرگە ئوخشاش تارىخىي داستاندىمۇ كونكرېت تارىخىي ۋەقە ۋە تارىخىي شەخس ئىپادىلەنمىگەن. ئۇ خەلق ئارىسىدا ئۇزاق مۇددەتكىچە تارقىلىپ يۈرۈش جەريانىدا، ئورغۇن ئەۋلات نامسىز مۇئەللىپلەرنىڭ پىششىقلاپ ئىشلىشى ۋە تاۋلىشى نەتىجىسىدە پەيدىنپەي شەكىللەنگەن. بۇ، ئەلۋەتتە تارىخىي داستاندا بەزى ۋاسىتىلىق ئىپادىلەنگەن تارىخىي ۋەقەنىڭ شولىسىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدىغانلىقىنىڭ

مۇمكىنلىكىنى چەتكە قاقمايدۇ.

تارىخىي داستاننىڭ ئىككىنچى قىسمىدا، كىشىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدىغان يەنە بىر نۇقتا نۇرغۇن تۈرك قەبىلىلىرى (جۈملىدىن باشقا بەزى قەبىلىلەر)نىڭ نامىنىڭ چۈشەندۈرۈلۈشىدۇر. ئوغۇز خاقان ئۇرۇش جەريانىدا، ئۆزىگە قاراشلىق ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ ياردىمىگە ئېرىشىدۇ. شۇنداق جايلاردا ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ نامى شۇ قەبىلە ئاقساقىلىنىڭ مەلۇم ھەركىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ چۈشەندۈرۈلىدۇ. مەسىلەن، قىپچاق قەبىلىسىنىڭ نامى "ئىچى كۆك ياغاچ" دەپ چۈشەندۈرۈلىدۇ، ئۇ سال ياساپ، ئوغۇزنىڭ دەريادىن ئۆتۈشىگە ياردەم قىلغان ئادەمنىڭ ئىسمى. قاڭلى قەبىلىسىنىڭ نامى "ئېگىز ھارۋا" دەپ چۈشەندۈرۈلىدۇ، ئۇ ئېگىز ھارۋىنى ئىجات قىلىپ، ئۇرۇش غەنىيمەتلىرىنى توشۇغان ئادەم. ساقلاپۇ (بۇ سۆزنىڭ ئەسلى "سىلاق" بولۇپ، ساقلاپۇ "سىلاق" سۆزىنىڭ ئەرەپچىدىكى كۆپلۈك شەكلى) ساقلىغۇچى (ئوغۇزنىڭ رۇس بەككە قويغان ئىسمى) دەپ چۈشەندۈرۈلىدۇ، ۋاھاكازا.

قىسقىسى، تارىخىي داستاننىڭ بۇ قىسمىدا تىلغا ئېلىنغان نۇرغۇن دۆلەت ۋە قەبىلە نامى، مەلۇم دەرىجىدە، ئەينى زاماندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز ئەتراپىدىكى باشقا مىللەتلەرگە بولغان چۈشەنچىسى ۋە ئۇلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

تۆۋەندە بىز تارىخىي داستاننىڭ شەكلى ۋە تىلىغا قارىتا دەسلەپكى تەھلىلىمىزنى بايان قىلىپ ئۆتىمىز.

«ئوغۇز داستانى» گەرچە نەسرى شەكىلدە بولسىمۇ، لېكىن بەزى جايلىرىغا نەزمە قىسىملارمۇ ئارىلاشقان. مەسىلەن، تۆۋەندىكى ئابزاس سەككىز بوغۇملۇق شېئىر شەكلىدە كەلگەن ھەمدە ئاخىرقى بوغۇمى

قاپىيلىشىدۇ:

mən sənlərgə boldum ⱪaƣan,
alalïng ya takï kalkan;
tamƣa bizgə bolsun buyan,
kɵk bɵri bolsunƣïl buyan.
təmür yïdalar bol orman,
aw yərdə yürüsün kulan;
takï taluy takï mürən,
kün tuƣ bolƣïl kɵk ⱪurïⱪan

(96 — 102 - قۇر)

مەن سىلەرگە بولدۇم خاقان،
ئېلىڭلار يا يەنە قالقان.
تامغا بولسۇن بىزگە بۇيان،
كوك بورى بولسۇن ھەم ئۇران.
تومۇر نەيزىلەر بولسۇن ئورمان،
ئوۋلۇقتا يۈرۈشسۇن مال-ۋاران،
ھەم ئاقسۇن دەريا ۋە ئېقىن،
قۇياش تۇغ بولسۇن، ئاسمان قورغان،

يەنە ئالايلى: ۋەزىر ئۇلۇغ تۈركىنىڭ تۇۋەندىكى بىر ئابزاس سوزى 13 بوغۇملۇق شېئىر جۈملىسىگە كىرىدۇ:

ay ⱪaƣanum səngə yaxaƣu bolsunƣïl uzun,
ay ⱪaƣanum səngə türülük bolsunƣïl tüzün;

bəngə kək təngri bərdi qüxümdə kəltürsün,
taluy turur yərni uruqunga bərdürsün

(323—327-قۇر)

ئەي خاقانىم، ساڭا ئۆزۈڭ ئۆمۈر يار بولسۇن.
ئەي خاقانىم، سىنىڭ ئەل-ئىزامىڭغا ئادالەتلىك يار بولسۇن.
كۆك تەڭرى چۈشۈمدە بەردى ماڭا ئىشارەت،
ئىشغال قىلغان يەرلىرىنى ئۇرۇغىڭغا بولۇپ بەرسۇن دەپ.

ئۇندىن باشقا، تارىخىي داستاندا بىرمۇنچە جۈملىلەر باركى، ئۇلار قارىماققا نەسىردەك تۇرسىمۇ، لېكىن ئۇلارنى سەللا دىققەت بىلەن تەھلىل قىلساق، دەرھال ئۇلار ئارىسىدا ئىنتايىن كۈچلۈك رىتىم پۇرىقى بارلىقىنى بايقايمىز. مەسىلەن:

oxul oqulning englüki qïraqï kək ərdi,
aqïzï atax kïzïl ərdi,
kəzləri al,
saqlarï kaxlarï kara ərdilər ərdi

(5—7-قۇر)

بۇ ئوغۇلنىڭ يۈزى كۆك ئىدى،
ئاغزى چوغدەك قىزىل،
كۆزلىرى ئال،
چاچلىرى، قاشلىرى قارا ئىدى.

ئەمەلىيەتتە بۇ بىر ئابزاس سۆزنىڭ رىتىملىقى ئىنتايىن كۈچلۈك بولۇپلا قالماي، يەنە ئۇنىڭ 1-، 2-، 4-مىسرالىرى قاپىيىداش

www.docin.com

شېئىر ئىككەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

يەنە ئالايلى، تۆۋەندىكى جۈملىنىڭ ھالىتىدىن كېيىن، ئۈچ ئاد-دى پېئىل قاتار ئىشلىتىلىپ ۋاقىتنىڭ ئىز ئۆتكەنلىكىنى ئىپادىلىگەن:

kirik kündün song
bədükladi
yürudi
oynadi

(11—12-قۇر)

قىرىق كۈندىن كېيىن،
چوڭ بولدى،
ماڭدى،
ئوينىدى.

بۇنىڭغا ئوخشاشلاردىن يەنە تۆۋەندىكىلەر بار:

künlərdin song.
kəqələrdin song.
yigit boldi

(17—18-قۇر)

كۈنلەر ئۆتۈپ،
تۈنلەر ئۆتۈپ
يىگىت بولدى.

bu qaꞑda.
bu yərdə.

bir qong orman bar ərdi.

(18 ـ قۇر)

بۇچاغدا،

بۇ يەردە،

بىر چوڭ ئورمان بار ئىدى.

ya birlə,

ok birlə,

xungkarnī oltürdi.

(42 ـ قۇر)

يا بىلەن،

ئوق بىلەن،

شۇڭقارنى ئۆلتۈردى.

ئۇندىن باشقا جەڭگە قارىتىلغان ئۇرغۇن جۈملىنىڭ ئىشلىتىلىشمۇ داستاننىڭ رىتىملىقىنى كۈچەيتكەن.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، يۇقۇرىدىكى تەھلىلگە ئاساسەن، بىز «ئوغۇز داستانى»نى مەلۇم ئاھاڭغا سېلىپ ناخشا قىلىپ ئېيتقىلى بولىدۇ، دەپ قارايمىز.

«ئوغۇز داستانى» تىل جەھەتتە تۆۋەندىكى ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە:

1) يۇقۇرىدا «ئوغۇز داستانى» كېيىنكى مەزگىلدىكى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى بىلەن يېزىلغان دەپ ئېيتقان ئىدۇق، بۇ نۇقتىنى تۆۋەندىكىلەر ئىسپاتلايدۇ: ئۇنىڭدا ھەم قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىنىڭ

www.docin.com

بەزى قالدۇقلىرى ساقلانغان، مەسىلەن، "aduq — ئېيىق"، "adak — ئاياق"، "bədük — بۈيۈك" قاتارلىقلار. ھەم يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئامىللىرىمۇ بار، مەسىلەن، "ayqïr — ئايغىر"، "koy- — قويماق"، "atnï — ئاتنى" (قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى "adqïr"، "kod-"، "atïq" قا سېلىشتۇرۇڭ) قاتارلىقلار.

2) يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى موڭغۇل تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان بىرمۇنچە سۆزلەر بار، مەسىلەن، "jïda — نەيزە (قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا 'süngü')"، "müran — دەريا، ئېقىن (قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا 'ögüz')"، "tüximəl — ۋەزىر (قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا 'il ügüsi')"، "qak — ۋاقىت (قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا 'öd')" ۋە "nükər — نوكەر"، "uran — جەڭگىۋار شوئار"، "xira — جوزا" قاتارلىقلار.

3) ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، «ئوغۇز داستانى»دىكى تىل «خوچو سۆزلۈكى»① دىكى تىلغا ناھايىتى يېقىن كېلىدۇ.

4) بەزى سۆزلەردە، سۆز بېشىدىكى 'ي' نىڭ ئورنىغا 'ج' (يېزىقتا 'ج' ھەرپى بىلەن ئىپادىلەنگەن) ئىشلىتىلگەن، مەسىلەن، "jol — يول"، "jalbar- — يالۋۇرماق" (قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى 'yol'، 'yalbar' غا سېلىشتۇرۇڭ). بۇ ئالاھىدىلىك قولىيازمىنى كۆچۈرگۈچىنىڭ تۈركىي تىلنىڭ قىپچاق تىل گۇرۇپپىسىدىكى تىلدا (مەسىلەن، ھازىرقى زامان قازاق تىلى، قىرغىز تىلى قاتارلىقلار) سۆزلىشىدىغان ئادەم ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

---

① «خوچو سۆزلۈكى» — مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە تۈزۈلگەن، خەنزۇچە-ئۇيغۇرچە، ئۇيغۇرچە-خەنزۇچە تۈرگە ئايرىلغان سېلىشتۇرما سۆزلۈك. خەنزۇچە «高昌杂字» دەپ ئاتىلىدۇ.

يۇقۇرىدىكى تۇت نۇقتىغا ئاساسەن، بىز فرانسىيىلىك پېللىئوت ئەپەندىنىڭ ئەسلىدىكى قولىيازما يۈرەن سۇلالىسى (13—14-ئەسىر) دەۋرىدە شىنجياڭنىڭ تۇرپان رايونىدا قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يېزىلغان، ھازىر پارىژدا ساقلىنىۋاتقان نۇسخىسى بولسا 15-ئەسىر ئەتراپىدا ھازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يەتتە سۇ رايونى ئەتراپىدا كۆچۈرۈلگەن① دىگەن پىكىرگە قوشۇلىمىز.

يۇقۇرىدا بىز «ئوغۇز داستانى»نىڭ مەزمۇنى، شەكىل قۇرۇلمىسى، تىلىغا قارىتا دەسلەپكى يوسۇندا تەھلىل يۈرگۈزۈپ ئۆتتۇق. «ئوغۇز داستانى» قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى دىنىي مەزمۇندا بولمىغان يازما يادىكارلىقلارنىڭ بىرى، ئۇ بىزنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى، ئەدەبىياتى ۋە تىل تەرەققىياتىنى تەتقىق قىلىشىمىزدا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ، بۇندىن كېيىن تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەتقىق قىلىشىمىزغا ئەرزىيدۇ.

«ئوغۇز داستانى» ئۆزىنىڭ مەزمۇن جەھەتتىكى قەدىمىيلىكى، تىل جەھەتتىكى ئاددىيلىقى بىلەن ئاللا بۇرۇنلا مەملىكىتىمىز ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئالىملارنىڭ دىققەت ئېتىبارىنى قوزغىغان ئىدى. 19-ئەسىرنىڭ بېشىدىلا گوللاندىيە ئالىمى خۇس تارىخىي داستاننىڭ بىر قىسمىنىڭ تەرجىمىسىنى «يېڭىدىن تېپىلغان ئوغۇزنامە»② دىگەن نامدا ئېلان قىلغان ئىدى. كېيىن يەنە ئارقا-ئارقىدىن رادلوق③،

---

① پېللىئوتنىڭ 1930-يىلى «تۇڭباۋ»دا ئېلان قىلغان ماقالىسىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بېتىگە قاراڭ.

② *Dietz: Der neuendeckte oughuzische cyklop Halle und Berlin. 1815.*

③ ۋ. ۋ. رادلوۋ: *Kutatku Bilik, faksimile uygurskoy*

رىزانۇر①، پېللىئوت②، باڭ ۋە راخمات③ قاتارلىقلار ئۇنى تەكشۈرۈپ ئىزاھلىدى ۋە تەرجىمە قىلدى. 1959-يىلى، سوۋېت ئالىمى شېرباخ④ ئۇنىڭ يېڭى تەرجىمىسىنى ئېلان قىلدى.

بىز ئورۇپ يېزىش، تەرجىمە قىلىش ۋە تەتقىق قىلىش جەريانىدا، ئالدىنقى سەككىز بېتىدە رادلوف ئېلان قىلغان فوتو رەسىم نۇسخىسىغا، قالغان قىسمىدا باڭ بىلەن راخمات 1932-يىلى «گېرمانىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ مۇھىم خاتىرىسى»دا ئېلان قىلغان نۇسخىسىغا ۋە 1959-يىلى شېرباخ ئېلان قىلغان ئورۇپ يېزىلغان نۇسخىسىغا ئاساسلاندۇق. فرانسىيىلىك پېللىئوت «تۇڭباۋ»دا (1930-يىلى) ئېلان قىلغان «ئوغۇز داستانى»دىكى بەزى ئەدەبىي جۈملىلەرنى تەكشۈرۈپ ئىزاھلىشىدىكى ئارتۇقچىلىقلارنى قوبۇل قىلدۇق. گوللاندىيىلىك خوس ۋە رىزانۇرنىڭ تەتقىقاتىغا دائىر ئەسلى كىتاپ-

---

ئالدىنقى (قول يازمىنىڭ rukopisi, SPb· 1890. str· 191—192

8 بېتىنىڭ فوتو رەسىمىنى ئېلان قىلدى): Das kudatku Bilik.

ئورۇپ (مانجۇ يېزىقىدا Theil I, SPb, 1891, str 232—244

يېزىلغان)، str, X—XIII (نېمىسچە تەرجىمىسى).

① رىزانۇر: Oughouz-namé, épopée turque, Alexandrie, 1928.

② پ. پېللىئوت: Surla lêgende d' Ughuz-Khan en écriture Ouigoure, T'oung pao, 1930, Vol· XXVII, pp 247—358.

③ ۋ. باڭ ۋە گ. ر. راخماتى: Die legende von Oghuz Qaghan, SPAW· Phil·—hist· Kl· XXV

④ ئا. م. شېرباخ: Oquz-name, Moskva, 1959

ـنى مەملىكىتىمىزدە تاپقىلى بولمىغاچقا، ئۇنىڭدىن پايدىلىنالمىدۇق.
لاتىنچە ئۇرۇپ يېزىلغان قىسمىدا ئۇيغۇر يېڭى يېزىقى ھەرپىنى
قوللاندۇق، بۇنىڭ ئىچىدە "ī" تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇش بىلەن
نۆۋەتلىشىدىغان قەدىمقى تىل كەينى سوزۇق تاۋۇشنى كۆرسىتىدۇ.

گېڭ شىمىن

تۇرسۇن ئايۇپ

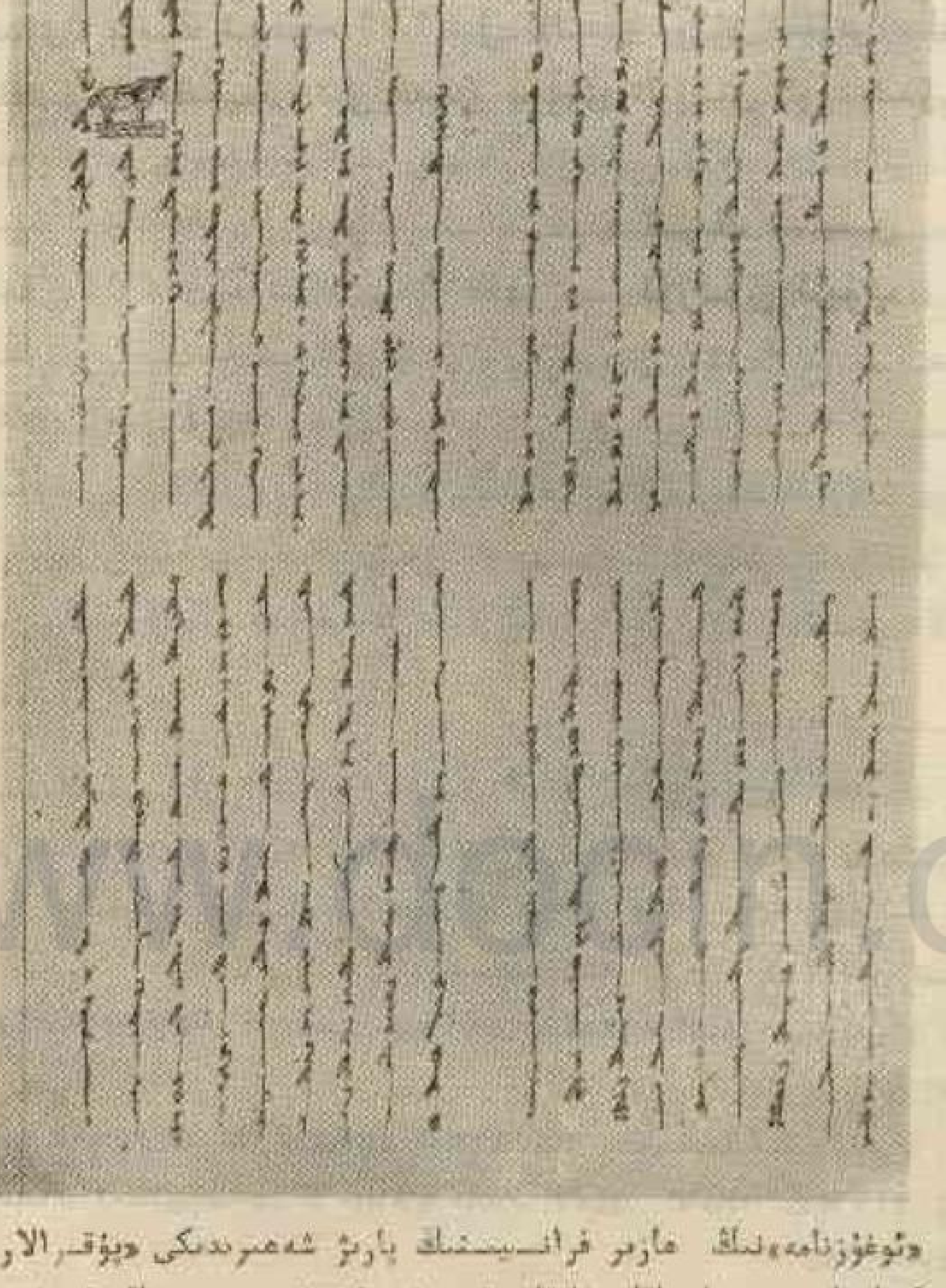

«ئوغۇزنامە»نىڭ ھازىر فرانسىيىنىڭ پارىژ شەھىرىدىكى ديۆقرالار كىتاپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى قىرماش شەكلى بىلەن يېزىلغان نۇسخىسىدىن نەمۇنە. باش تەرىپى 1 — 4 - بەتلەر.

ئورۇپ يېزىلىشى

1. bolsunoqïl dəp dədilər. anung angaoqusu
2. uxbu turur: takï mundan song səwinq
3. taptïlar. kənə künlərdən bir kün ay kaoqan·
4. nung kezü yarïp bodadï. ərkək oqul tooqurdï.
5. oxul ooqulnung englügi qïraoqï kək
6. ərdi. aoqïzï atax kïzïl ərdi, kezləri al, saqlarï, kaxlarï
7. kara ərdilər ərdi. yakxï nəpsikilərdən
8. kerüklugrək ərdi. oxul ooqul ana·
9. sïning kegüzündün ooquznï iqip mundun
10. artïoqrak iqmədi. yig ət, ax, sürmə
11. tilədi, tili kələ baxladï. kïrik kündün song
12. bədüklədi, yürüdi, oynadï.adaoqï ud adaoqï dəg, bəlləri
13. beri bəlləridəg, yaoqrï kix yaoqrïdəg, kegüzü
14. aduoq kegüzü dəg ərdi, bədəninüng kamaoqï
15. tüg tülüklüg ərdi, yilkïlar kütəyə
16. turur ərdi, atlaroqa minə turur ərdi, kik
17. aw awlaya turur ərdi; künlərdən song kəqələrdən
18. song y(i)git boldi. bu qakta bu
19. yərdə bir uluoq orman bar ərdi.

www.docin.com

20. kəp mürənlər kəp əgüzlər bar ərdi. bunda kəlgən-
21. lər kik kəp kəp, bunda uqkanlar kux kəp kəp ərdi.
22. oxul orman iq(i)ndə bədük bir kīat(?) bar
23. ərdi. yīlkīlarnī, əlgünlərnī yər ərdi. bədük
24. yaman bir kik ərdi. birkə əmgə(k) birlə
25. əlgünnī basup ərdi. oqjuz kaqjan bir əriz
26. kaqjaz kixi ərdi. bu kīatnī(?) awlam(a)k tilədi. kün-
27. lərdə bir kün awqja qīkti. jīda birlə,
28. ya ok birlə, takī kīlīq birlə, kalkan
29. birlə atladī. bir buqju aldī. xul buqjunī tal-
30. nung qubuqjī birlə (y)īqjaqka baqjladī, kətti.
31. andan song ərtə boldī. tang ərtə qak-
32. ta kəldi, kərdi kim kīat(?) buqjunī alup
33. turur. kənə bir aduqj aldī. altunluqj
34. bəlbaqjī birlə yīqjaqka baqjladī, kətti.
35. mundun song ərtə boldī. tang ərtə
36. qakta kəldi. kərdi kim kīat(?) aduqjnī alup turur.
37. k(ə)nə oxu (y)īqjaqnīng tüb(i)ndə turdī. kīat(?)
38. kəlip baxī birlə oqjuz kalkanīn urdī. oqjuz
39. jīda birlə kīat(?)nīng baxīn urdī, anī
40. əltürdi. kīlīq birlə baxīn kəsti, aldi., kətti. k(ə)nə
41. kəlip kərdi kim: bir xungkar kīat(?)nīng iqəgüsin
42. y(ə)məktə turur. ya birlə ok birlə
43. xungkarnī əltürdi, baxīn kəsti. andan
44. song dədi kim: xungkarnung ang(a)qju
45. sī oxbu turur: 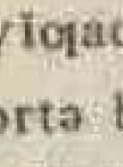 buqju y(ə)di, aduk y(ə)di,
yīdam

www.docin.com

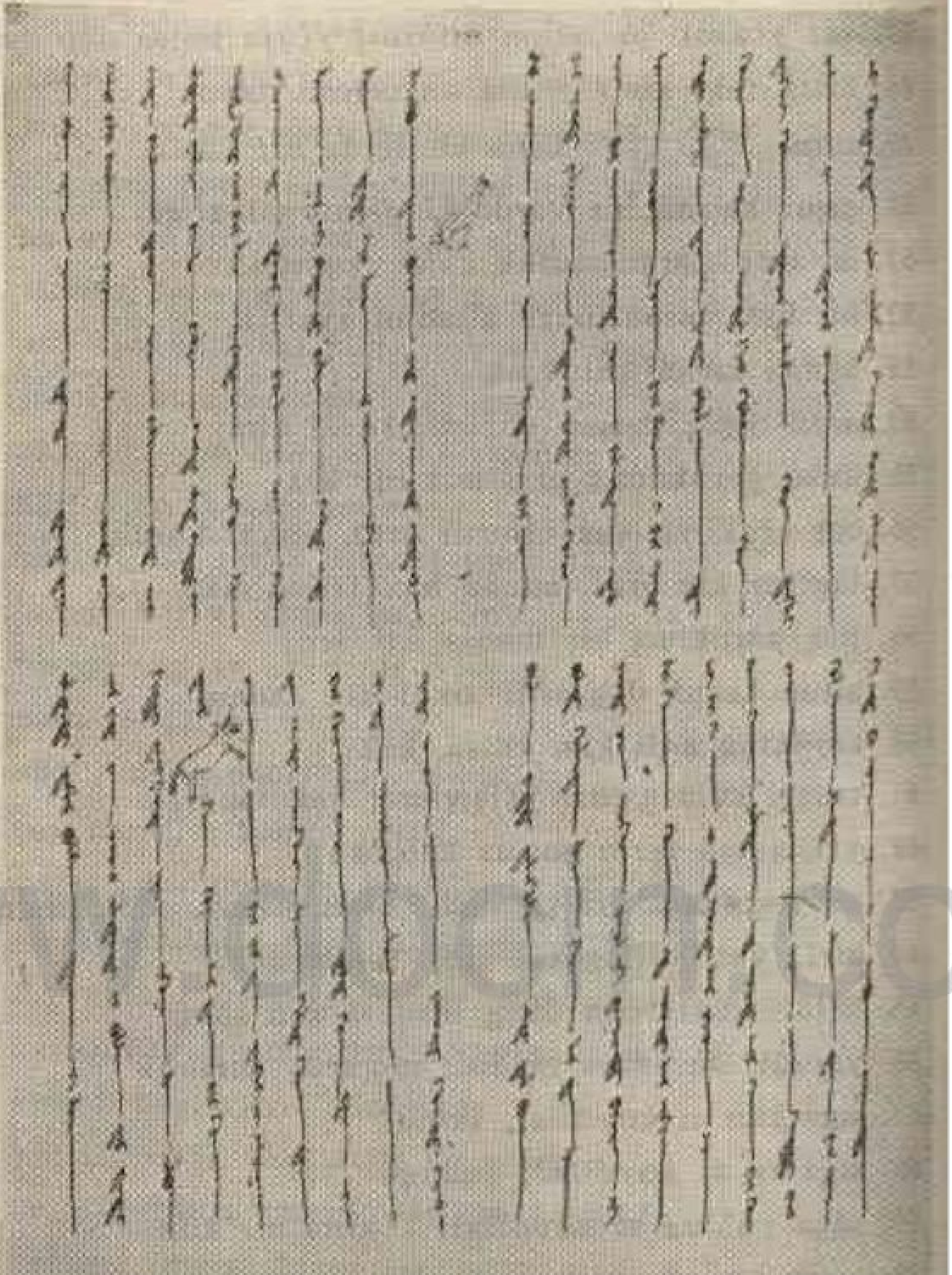

«ئوغۇزنامە»نىڭ ھازىر فرانسىيىنىڭ پارىژ شەھىرىدىكى «بۇقرالار كۇتۇپخانىسى»دا ساقلىنىۋاتقان قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئىرماش شەكلى بىلەن يېزىلغان نۇسخىسىدىن نەمۇنە: 5 — 8 - بەتلەر.

46. əltürdi, təmür bolsa kïatnï(?) xung
47. kar y(ə)di ya okum əltürdi, y(ə)z bolsa dəp dədi,
48. kətti. takï kïat(?)ning anguqusu oxbu
49. turur: kənə künlərdə bir kün
50. oquz kaqan bir yərdə təngrini yalbarqu-
51. da ərdi. karangquluk kəldi. kəktün
52. bir kək yuruk tüxti. kündün aya(n)
53. aydan kuqulqulukrak
54. ərdi. oquz kaqan yürüdi, kərdi kim:
55. uxbu yaruknung arasïnda bir kïz
56. bar ərni. yalquz olturur ərdi. yakxi kərük-
57. lüg bir kïz ərdi. anung bax(ï)nda atax-
58. luq yarukluq bir məngi bar ərdi.
59. altun kazuk dəg ərdi. oxul kïz andaq
60. kərüklüg ərdi kim külsə, kək
61. təngri külə turur; y(ï)qlasa, kək təngri
62. y(ï)qlaya turur. oquz kaqan
63. anï kərdüktə əzi kalmadï, kətti, səwdi, aldi, anung
64. birlə yatti, tiləgüsin aldi. təl boqaz
65. boldï. künlərdən song, kəqələrdən song
66. yarudï, üq ərkək oqulnï tooqurdï. birinqi-
67. sigə kün at koydïlar, ikinqi-
68. sigə ay at koydïlar, üqünqü-
69. sügə yulduz at koydïlar. k(ə)nə bir kün
70. oquz kaqan awqa kətti. bir
71. kəl aras(ï)nda alïndan bir (y)ïqaq
72. kərdi. bu (y)ïqaqnung kabuqaqïnda
73. bïr kiz bar ərdi. yalquz olturur ərdi.

74. yakxi kərüklüg bir kiz ərdi. anung
75. kəzü kəktün kəkrək ərdi.
76. anung saqi mürən usuqi dəg. anung
77. tixi ünqü dəg ərdi. andaq kərük-
78. lüg ərdi kim yərning əlgüni ani kərsə.
79. ay ay ah ah ələrbiz dəp. süttən
80. kumuz bola tururlar. oquz kaqan
81. ani kərdüktə əzi katti. yürəkigə atax
82. tüxti. ani səwdi. aldi. anung birlə yatti. tiləgü-
83. sün aldi. təl boqaz boldi. künlər
84. dən song. kəqələdən song
85. yarudi. üq ərkək oqulni toqurdi. birin-
86. qisigə kək at koydilar. ikin-
87. qisigə taq at koydilar üqünqü-
88. sügə təngiz at koydilar.
89. andan song oquz kaqan bədük
90. təy bərdi. əlgüngə yarlik
91. yarlap kəngəxtilər. kəldilər. kirik xirə.
92. kirik bəndəng qapturdi (yapturdi). tür-
93. lüg axlar. türlüg sürmələr. qubuyanlar. kimizlar
94. ax(a)dilar. iqtilər. toydan song oquz
95. kaqan bəglərgə əlgünlərgə
96. yarlik bərdi. taki dədi kim sən
97. lərgə boldum kaqan. alaling ya taki
98. kalkan; tamqa bizgə bolsun
99. buyan. kək bəri bolsunqil uran; təmür yida-
100. lar bol orman. aw yərdə yürüsün kulan;
101. taki taluy taki mürən. kün tuq bolqil. kək

www.docin.com

102. kurīⱪan dəp dədi. k(ə)nə andən song
103. oƣuz ⱪaƣan tərt sarīƣa yarlīk
104. yumxadī. bildürgülük bitidi. əlqilərgə
105. bərip yibərdi. uxbu bildürgülüktə bitil-
106. mix ərdi kim mən uyƣurnīng kaƣanī bolamən.
107. kim yərning tərt bulungīnung ⱪaƣanī
108. bolsam kərək turur. sənlərdən bax qalunƣu-
109. luⱪ tiləp mən turur. oxul kim məning aƣīz-
110. umƣa bakar turur bolsa, tartīƣ
111. tartip dost tutarmən dəp dədi. uxbu kim
112. aƣīzumƣa bakmas turur bolsa, qamat
113. qakīp qərig qəkip duxman tutarmən
114. taƣurak basib asturīp yok bolsunƣīl
115. dəp ⱪilurmən dəp dədi. k(ə)nə bu qak-
116. ta ong yangaⱪta altun ⱪaƣan
117. dəgən bir kaƣan bar ərdi. uxbu altun
118. ⱪaƣan oƣuz ⱪaƣanƣa əlqi yumxab
119. yibərdi. kəp təlim altun kümüx tartīp kəp təlim
120. kīz yaⱪut tax alīp kəp təlim ərdənilər yibər-
121. ip yumxap oƣuz kaƣanƣa s(o)yurkap
122. bərdi, aƣizīƣa bakīndī bəgü birlə
123. dostluk kīldī. anung birlə amīrak
124. boldi. qong yangakīda urum dəgən
125. bir ⱪaƣan bar ərdi. uxbu kaƣannung
126. qərigi kəp kəp, balīⱪlarī kəp kəp ərdilər
127. ərdi. oxul urum kaƣan oƣuz kaƣan-
128. nung yarlīƣīn saklamas ərdi. kataƣla-
129. ƣu barmas ərdi. muni səz səz-

130. ni tutmas mən tururmən dəp yarlïk-
131. ka bakmadï. oǫuz kaǫan qamat
132. atup anga atlaǫu tilədi. qərig birlə
133. atlap tuǫlarnï tutup kətti. kirïk
134. kündün song muz taǫ dəgən
135. taǫnung adaǫïǫa kəldi. kurïkan-
136. nï tüxkürdi, xük bolup uyup turdi. tang ərtə
137. boldukta oǫuz kaǫannung
138. kurïkanïǫa kün dəg bir
139. yaruk kirdi. ol yaruktun kək
140. tülüklüg, kək yalluǫ bədük
141. bir ərkək bəri qïktï. oxul bəri oǫuz
142. kaǫanǫa səz bərip turur ərdi
143. takï dədi kim ay ay, oǫuz, urum
144. üstigə sən atlar bolasən.
145. ay ay, oǫuz tapuǫunglarǫa mən
146. yürür bolamən dəp dədi. k(ə)nə
147. andan song oǫuz kaǫan
148. kurïkannï türtürdi, kətti, kerdi
149. kim qərigning tapuklarï-
150. da kek türüklüg kək yalluǫ
151. bədük bir ərkək bəri yürügüdə
152. turur. ol bərining artlarïn kataǫ-
153. lap yürügüdə turur ərdilər ərdi. bir
154. nəqə künlərdən song kək
155. tülüklüg kək yallüǫ bu bədük
156. ərkək bəri turup turdï. oǫuz takï qərig
157. birlə turup turdï. munda itil mürən dəgən

www.docin.com

158. bir talay bar ərdi. itil mürənnung kuduꝗ-
159. ïda bir kara taꝗ tapïꝗïda
160. uruxꝗu tutuldï. ok birlə yïda
161. birlə kïlïq birlə uruxtïlar. qərig-
162. lərning aralarïda kəp təlim boldï uruxꝗu.
163. əlgünlərning kəngüllərida
164. kəp təlim boldï kayꝗu tutulunq. uruxunq
165. andaꝗ yaman boldï kim itil mürən-
166. nüng suꝗï kïp kïzïl, sïp singir dəg
167. boldï. oꝗuz kaꝗan bastï. urum kaꝗan
168. kaqtï.oꝗuz kaꝗan urum kaꝗan-
169. nung kaꝗanluꝗïn aldï. əl
170. günin aldï. ordusïꝗa kəp
171. uluꝗ əlüg barꝗu. kəp təlim tirig
172. barꝗu tüxü boldï. urum kaꝗannung
163. bir karundaxï bar ərdi. urus bəg dəgən
174. ərdi. ol urus bəg oꝗulun taꝗ baxï-
175. da tərəng mürən arasïda
176. y(a)kxï bərk balukka yumxadï. takï
177. dədi kim baluknï kataꝗlaꝗu kərək turur.
178. sən takï uruxꝗulardan song baluk-
179. nï bangə saklap kəlgil. dəp dədi. oꝗuz
180. kaꝗan oxul balukka atladï. urus
181. bəgning oꝗulï anga kəp altun
182. kümüx yibərdï. takï dədi kim: ay, məning
183. kaꝗanum sən. məngə atam bu
184. baluknï bərüp turur. takï dədi kim: baluk-
185. nï kataꝗlaꝗu kərək turur. sən takï

186 uruxoqulardan song baluknī bangə
187 sakiap kəlgil. dəp dədi atam qamat atup ərsə
188. mənüng tapum ərürmü? səndən
189 yariuk baoqluoq bəllüg bolamən.
190. bizning kut(ī)bīz sənıng
191. kutung bolmux, bizning uruoq(ī)·
192. bīz səning (y)īoqaq(u)ngnung
193. uuruoqī bolmux bolub turur. təngri sən·
194. gə yər bərip buyurmux bolup turur. mən səngə
195. baxumnī kutumnī bərəmən. bərgü
196. bərīp dostluktan qīkmas tur(urmən).
197. dəp dədi. ooquz kaoqan y(i)gitning
198. səzün y(a)kxī kərdi. səwindi, küldi. takī
199. ayttī kim: mangə kəp altun yumxapsən
200. baluknī yakxī saklabsən dəp dədi. anung
201. üqün anga saklap at koydī, dostluk
202. kīldī. k(ə)nə qərig birlə ooquz kaoqan
203. itil dəgən mürən(gə kəlti). itil (dəgən)
204. bədük bir (mürən) turur. ooquz kaoqan anī
205. kərdi. takī dədi kim: itilning suoqīdan
206. nəqük kəqərbiz dəp dədi. qərigdə bir
207. y(a)kxī bəg bər ərdi. anung atī uluoq ordu
208. bəg ərdi. uzluoq (ukoquluoq) bir ər ərdi.
209. kərdi kim (kuduoqīda kəp təlim) tallar. kəp təlim
210. yīoqaqlar (bar ərdi. uxbu bəg···)oxul yīoqaq·
211. lar······ kəsti. yīoqaqlarda
212. yattī, kəqti. ooquz kaoqan səwinq attī. küldü.
213. takī ayttī kim: ay ay, sən munda bəg

www.docin.com

214. bolung kïpqak dəgən sən bəg bolung
215. dəp dədi. takï ilgərü kəttilər. andan song
216. oƣuz kaƣan k(ə)nə kək tülüklüg
217. kək yalluƣ ərkək bəri kərdi. uxbu kək
218. bəri oƣuz kaƣanƣa ayttï kim: əmdi
219. qərig birlə mundun atlang, oƣuz
220. atlap əlgünlərni, bəglərni kəldür-
221. gil, mən sangə baxlap yolnï kərgürür-
222. mən dəp dədi. tang ərtə boldukta
223. oƣuz kaƣan kərdi kim ərkək bəri
224. qərigning tapuklarïda yürügü-
225. də turur. s(ə)w(i)ndi, ilgərü kətti. oƣuz
226. kaƣan bir qokurtan ayƣïr atka minə
227. turur ərdi. oxul ayƣïr atnï bək qok səw(ə)yür
228. ərdi. yolda uxbu ayƣïr at kəzdən yitü
229. k(ə)qtï, kətti. munda uluƣ bir taƣ bar
230. ərdi. üzə üstündə tong takï muz
231. bar turur. anung baxï soƣuktan ap ak
232. turur. anung üqün anung atï muz taƣ
233. turur. oƣuz kaƣanning atï muz taƣ
234. iqigə kaqïp kətti. oƣuz kaƣan mundan
235. kəp qaƣï əmgək qəküp turdï. qərigdə
236. bir bədük kaƣïz ər bəg bar ərdi.
237. qalang bulangdan korukmas turur
238. ərdi. yürügüdə soƣurƣuda onga
239. ər ərdi. oxul bəg taƣlarƣa kirdi,
240. yürüdü. tokuz kündün song oƣuz
241. kaƣanƣa ayƣïr atnï kəldürdi. muz

www.docin.com

242. taɋlarda kəb soɋuk bolupdan öl bəg
243. ḳaɋardan sarunmïx ərdi, ap ak ərdi. oɋuz
244. kaɋan səw(i)nq birlə küldü, ayttï kim:
245. ay, sən munda bəglərgə bolɋïl baxlïɋ,
246. (mə) m(ə)ng(ü)ləp səngə at bolsun ḳaɋarlïɋ
247. dəp dədi. kep ərdəni soyurkadï, ilgərü kətti.
248. k(ə)nə yolda bədük bir üy kөrdi. bu üynüng
249. taɋamï altundan ərdi, tungïukları takï
250. kümüxtün, kalïk(a)larï təmürdün ərdilər
251. ərdi. kapuluɋ ərdi, aqkïq yok ərdi.
252. qərigdə bir y(a)kxï qəbər ər bar ərdi, anung
253. atï təmürdü kaɋul dəgən ərdi. anga
254. yarlïk kïldï kim: sən munda kal, aq ḳalïk(a)
255. aqɋungdun song kəl orduɋa dəp
256. dədi. mundan anga ḳalaq at koydï. ilgə-
357. rü kətti. k(ə)nə bir kün kөk tülük-
258. lüg kөk yalluɋ ərkək bəri yürüməyin
259. turdï. oɋuz kaɋan takï turdï, kurïkan
260. tüxkürə turɋan turdï. tarlaɋusïz
261. bir yazï yər ərdi. munga qürqit dədürürlər ərdi.
262. bədük bir yurt, əlgün ərdi. yïlkïlarï
263. kep, ud, buzaɋlarï kep, altun kümüxləri kep,
264. ərdənilərі kep ərdilər ərdi. munda qürqit kaɋan-
265. ï əlgüni oɋuz kaɋanɋa karxu
266. kəldilər. urux tokux baxlandï. oklar birlə kïlïq-
267. lar birlə uruxtïlar. oɋuz kaɋan baxtï,
268. qürqit ḳaɋannï bastï, əltürdi, baxïn
269. kəsti. qürqit əlgünin əz aɋïzïɋa

www.docin.com

270. bakīndurdī. u(rux)ɣudun song oɣuz kaɣan-
271. nung qərigigə. nəkərlərıgə əlgün-
272. igə andaɣ uluɣ əlüg barɣu tüxti kim
273. yükləməkkə kəldürməkkə at. kaɣatir. ud
274. azlik boldī. anda oɣuz kaɣannung
275. qərigidə uzluɣ yaxkī bir qəbər kixi bar ərdi. anīng
276. atī barmakluɣ yosun billig ərdi. bu qəbər
277. bir kanɣa qaptī. kanɣa üstündə əlüg
278. barɣunī koydī. kanɣa baxīda tirig
279. barɣunī koydī. tar(ī)ttīlar. kəttilər. nəkərlər-
280. nüng əlgünnüng kamaɣī munī kərdilər. xaxtīlar.
281. kanɣalar takī qaptīlar. munlar kanɣa yürümək-
282. tə kanɣa. kanɣa səz barə turur
283. ərdilər ərdi. anung üqün anlarɣa
284. kanɣa at koydīlar. oɣuz kaɣan kanɣa-
285. larnī kərdi. küldi. takī ayttī kim: kanɣa. kanɣa
286. birlə əlügni tirig yürügürsün. kanɣa-
287. luɣ səngə at bolɣuluɣ kanɣa
288. bilgürsün dəp dədi. kətti. andan song
289. kənə bu (kək) tülüklüg kək yalluɣ
290. ərkək bəri birlə sīndu. takī tangɣut. takī
291. xaɣam yangɣaklarīɣa atlap kətti.
292. kəp uruxɣudan kəp tokuxɣudun song
293. anlarnī aldī. əz yurtīɣa birlədi.
294. bax(a)tī. bastī. k(ə)nə taxkarun kalmasun
295. billüg bolsun kim: kündünki bulungda
296. barkan dəgən bir yər bar turur. uluɣ
297. barɣuluɣ bir yurt turur. kəp isiɣ bir yər

www.docin.com

298. turur. munda kəp kikləri. kəp kuxlari bar turur,
299. altunī kəp, kümüxi kəp, ərdənilərī kəp turur. əlgün-
300. lərining ənglügi qīraqī kap kara turur.
301. oxul yərning kaqanī masar dəgən bir kaqan
302. ərdi. oquz kaqan anung üstigə
303. atladī. andaq yaman uruxqu boldī. oquz
304. kaqan bax(a)tī, masar kaqan kaqtī. oquz
305. anī bastī, yurtīn aldī, kəttī. anung dostlarī
306. kəp səwinq(lər) taptī, anung duxmanlarī kəp
307. kayqular t(aptī) oquz kaqan (anī) bax(a)tī,
308. sanaqsuluksīz nəmələr yilkī-
309. lar aldī, yurtīqa üyigə tüxtī, kəttī.
310. k(ə)nə qaxkarun kalmasun kim
311. billüg bolsun kim oquz kaqannung
312. yanīda ak sakalluq muz saqluq
313. uzun uzluq bir kart kixi turur bar ərdi.
314. ukqulluq tüzün bir ər ərdi, tüximəl
315. ərdi. anung atī uluq türük ərdi. kün-
316. lərdə bir kün yikuda bir altun
317. ya kərdi. takī üq kümüx ok kərdi. bu altun
318. ya kün tokuxīdan da kün batuxī-
319. qaqa tə(k)kən ərdi. takī bu üq
320. kümüx ok tün yangakka kətə
321. turur ərdi. uykudun song tüxtə kər-
322. gənin oquz kaqanqa bildürdi,
323. takī dədi kim: ay, kaqanum, sənga
324. yax(a)qu bols(un)qīl uzu(n), (ay, kaqan)um səngə
325. tər(ü)lük bols(un)qīl tüzün. (bəngə kək)

www.docin.com

326. təngri bərdi tüxümdə kəldürsün, talay
327. turur yərni uruqungqa bərdürsün
328. dəp dədi. oquz kaqan uluq türük-
329. nüng sezün y(a)kxi kərdi, egüdün
330. tilədi. egüdügə kerə kildi. andan
331. song ərtə bolupda akalarnī ini-
332. lərni qarlap kəldürdi. takī ayttī kim: ay, məning
333. kəngülüm awnī tiləp turur. karī boloqumdan
334. məning kaqīzluqum yok turur. kün,
335. ay, yulduz tang sarīqa sənlər barung.
336. kek, taq, təngiz tün sarīqa sən-
337. lər barung dəp dədi. andan song üqəgü-
338. sü tang sarīqa bardīlar, takī üqəgü-
339. sü tün sarīqa bardīlar. kün, ay,
340. yulduz kəp kiklər, kəp kuxlar awlaqu-
341. larīdan song yolda bir altun yanī
342. qaptīlar, aldī(lar), atasī(qa bərdilər).
343. (oquz kaqan səwindi, küldi. takī anī)
344. üq buzoquluk kildi. takī (ayttī) kim: ay, aka-
345. lar ya bolsun sənlərnung, ya dəg
346. oklarnī kəkkəqə atung dəp
347. dədi. k(ə)nə andan song kek, taq,
348. təngiz kəp kiklər, kəp kuxlar awlaqu-
349. larīdan song yolda üq kümüx ok-
350. (ni) qaptīlar, aldīlar, atasīqa bərdilər.
351. oquz kaqan səwindi küldi. takī ok-
352. larnī üqügə üləxtürdi. takī ayttī
353. (k)im: ay, inilər oklar bolsun sələr-

www.docin.com

354. nüng. ya atti oķni. oklar dəg
355. sənlər bolung dəp dədi. k(ə)n(ə) andan
356. song oɣuz ķaɣan uluɣ ķuriltay
357. qaķirdi. nəkərlərin əlgünlərin
358. qarip qaķirdi. kəlip kəngəxip olturdi(l)ar oɣuz
359. ķaɣan bədük ordu(da)······
360. ······(ong yaɣida)
361. (kirik ķulaq yiɣaqni tiktürdi. anung)
362. baxida bir altun (taɣuķ ķoydi. adaɣi)
363. da bir aķ koyun baɣladi. (qo)ng
364. yaɣida ķiriķ kulaq y(i)ɣaqni tiktür-
365. di. anung baxida bir kümüx taɣuk ķoydi.
366. adaɣida bir ķara koyunni baɣladi.
367. (ong) yakta buzuķlar olturdi.
368. qong yaķta üq oklar olturdi.
369. kiriķ kün kiriķ kəqə ax(a)dilar
370. i(q)tilər, səwinq taptilar andan song ķaɣan
371. (oɣ)ullariɣa yurtin ül(ə)xtürüp bərdi. taki dədi kim:
372. ay, (oɣ)ullar, kəp mən axtum, uruxɣular kəp mən kərdum,
373. jida bilə kəp oķ attum. ayɣir b(i)rlə kəp yürü-
374. düm, duxmanlarni y(i)ɣlaɣurdum, dostlarumni mən
375. küldurdüm. kək təngrigə mən ətədüm.
376. sizlərgə bərəmən yurtum dəp dədi······
377. ············
378. ············

www.docin.com

تەرجىمىسى

(1)①

②1. ئاشۇنداق بولسۇن دېيىشتى. ئۇنىڭ تۈرقى مانا مۇنداق:
(بۇقىنىڭ رەسمى سىزىلغان)
2. شۇندىن كېيىن شاتلىققا مۇيەسسەر بولدى.
3. بىر كۈنى ئايخاننىڭ كۆزى يورىدى.
4. ئۇ بىر ئوغۇل تۇغدى.
5. بۇ ئوغۇلنىڭ يۈز-چىرايى كۆك ئىدى،
6. ئاغزى چوغدەك قىزىل، كۆزلىرى ھال. چاچلىرى، قاشلىرى
7. قارا ئىدى. ئۇ ھور پەرىلەردىنمۇ
8. چىرايلىغراق ئىدى. بۇ ئوغۇل
9. ئانىسىنىڭ ئوغۇزىنى بىر قېتىم ئېمىپلا، ئىككىنچىلەپ

---

① تىرناق ئىچىگە ئېلىنغان (1)، (2)، (3)......رەقەملىرى «ئوغۇزنامە»نىڭ ئەسلى نۇسخىسىدىكى بەت سانىنى كۆرسىتىدۇ.

② ھەر بىر قۇرنىڭ بېشىغا قويۇلغان 1، 2، 3......رەقەملىرى «ئوغۇز-نامە»نىڭ ئەسلى نۇسخىسىدىكى قۇر سانىنى كۆرسىتىدۇ.

www.docin.com

(2)

10. ئانىسىنى ئەممىدى. خام گوش، ئاش، مەي سورىدى،

11. تىلى چىقىشقا باشلىدى. قىرىق كۈندىن كېيىن.

12. چوڭ بولدى، ماڭدى، ئوينىدى. ئۇنىڭ پۇتى بۇقا پۇتىدەك،

13. بېلى بورى بېلىدەك، مورىسى قارا بۇلغۇن مورىسىدەك، كوكسى

14. ئېيىق كوكسىدەك ئىدى. پۈتۈن بەدىنىنى قويۇق تۈك باسقان ئىدى.

15. ئۇ يىلقىلارغا قارايتتى،

16. ئاتلارنى مىنەتتى، ئوۋ ئوۋلايتتى.

17. كۈنلەر ئوتۇپ، تۈنلەر ئوتۇپ،

(3)

18. ئۇ، يىگىت بولدى. بۇ چاغدا، بۇ

19. يەردە، بىر چوڭ ئورمان بار ئىدى.

20. ئۇنىڭدا كوپ دەريا-ئېقىنلار بار ئىدى.

21. بۇ يەردە ياۋايى هايۋانلار كوپ ئىدى، قۇشلار ئۇچۇشۇپ يۈرەتتى.

22. بۇ ئورمان ئىچىدە چوڭ بىر قىئات بار ئىدى.

23. ئۇ مال-چارۋا ۋە خەلقنىڭ جېنىغا زامىن بولغان

24. ئىنتايىن ۋەھشى بىر هايۋان ئىدى، ئۇ ئەل-جامائەتكە زور

25. جەۋرى-جاپا كەلتۈرگەن ئىدى. ئوغۇز خاقان بىر

www.docin.com

26. باتۇر ئادەم ئىدى. ئۇ بۇ قىئاتنى ئۇۋۇلىماقچى بولدى.
27. كۆنلەرنىڭ بىرىدە ئۇ ئوۋغا چىقتى.

(4)

28. نەيزە ئېلىپ، ئوق، يا ئېلىپ، يەنە قىلىچ ئېلىپ، قالقان ئېلىپ
29. ئاتلاندى. بىر بوغا ئوۋلىدى، ئۇ، بۇ بوغىنى
30. تالنىڭ چوقىسىغا بىلەن دەرەخكە باغلاپ قويۇپ كەتتى.
31. ئەتىسى تاڭ ئاتقاندا كەلگىنىدە،
32. كوردىكى قىئات بوغىنى ئېلىپ
33. كېتىپتۇ. ئۇ يەنە بىر ئېيىق ئوۋلاپ،
34. ئۇنى ئالتۇن بەلۋېغى بىلەن دەرەخكە باغلاپ قويۇپ كەتتى.
35. ئىككىنچى كۈنى تاڭ ئاتقاندا
36. كەلگىنىدە، كوردىكى، قىئات ئېيىقنى ئېلىپ كېتىپتۇ.

(5)

37. ئۇ (ھىلىقى) دەرەخنىڭ تۈۋىدە تۇرغىنىدا،
38. قىئات كېلىپ بېشىنى ئوغۇزنىڭ قالقىنىغا ئۇردى.
39. ئوغۇز نەيزىسىنى قىئاتنىڭ بېشىغا ئۇردى، ئۇنى
40. ئۆلتۈردى، قىلىچ بىلەن بېشىنى كەستى. ئۇنى ئېلىپ كەتتى،
41. ئۇ يەنە كەلگىنىدە كوردىكى، بىر شۇڭقار قىئاتنىڭ ئىچ-
باغرىنى
42. يەپ تۇرغان. ئۇ شۇڭقارنى ئوقيا

www.docin.com

43. بىلەن ئۆلتۈردى، ئۇنىڭ بېشىنى كەستى. ئاندىن

44. كېيىن ئۇ ئېيتتىكى: "قاراڭ، مانا بۇ شۇڭقارنىڭ تۇرقى (بىر شۇڭقارنىڭ رەسمى سىزىلغان).

45. قىئات بۇغا يېدى، ئېيىق يېدى، ئۇ گەرچە تومۇردەك قاتتىق

(6)

46. بولسىمۇ نەيزەم ئاخىر ئۇنى ئۆلتۈردى،

47. شۇڭقار قىئاتنى يېدى، ئۇ گەرچە شامالدەك تېز بولسىمۇ،

48. ئوقيايىم ئاخىر ئۇنى ئۆلتۈردى." سۆزلەپ بولۇپ كېتىپ قالدى. مانا بۇ

49. قىئاتنىڭ تۇرقى (قىئاتنىڭ رەسمى سىزىلغان). كۈنلەرنىڭ بىرىدە

50. ئوغۇز خاقان بىر يەردە تەڭرىگە سېغىنىۋاتقىنىدا، (ئەتراپ)

51. قاراڭغۇلىشىپ، ئاسماندىن بىر

52. كوك يورۇق چۈشتى. ئۇ كۈندىنمۇ نۇرلۇقراق،

53. ئايدىنمۇ يورۇقراق ئىدى.

54. ئوغۇز خاقان ئۇنىڭ يېنىغا بېرىپ قارىسا

(7)

55. بۇ يورۇقلۇقنىڭ ئىچىدە، بىر قىز

56. تەنها ئولتۇرغان.

57. ئۇ ساھىپ جامال بىر قىز ئىدى. ئۇنىڭ پېشانىسىدە چوغدەك

www.docin.com

58. ياقىراق مېڭى بولۇپ، خۇددى
59. تومۇر قورۇققا ئوخشايتتى. ئۇ قىز شۇنداق گۈزەل ئىدىكى،
60. ئۇ كۈلسە تەڭرىمۇ كۈلەر ئىدى،
61. ئۇ يىغلىسا تەڭرىمۇ يىغلار ئىدى. ئوغۇز خاقان
62. ئۇنى كۆرگىنىدە پۈتۈن بەدىنىنى تىترەك بېسىپ ھوشىدىن
كەتتى،
63. ئۇنىڭغا كويۇپ قالدى، ئۇنى ئالدى.

(8)

64. ئۇنىڭ بىلەن بىرگە ياتتى، تىلىگىنىگە يەتتى.
65. ئۇ قىز ئىككى قات بولدى، كۈنلەر ئۆتۈپ، تۈنلەر ئۆتۈپ،
66. ئۇنىڭ كوزى يورىدى، ئۈچ ئوغۇل تۇغدى.
67. تۇنجىسىغا كۈن دەپ،
68. ئوتتۇرانجىسىغا ئاي دەپ، كەنجىسىگە
69. يۇلتۇز دەپ ئات قويدى. بىر كۈنى
70. ئوغۇز خاقان ئوۋغا چىقتى.
71. ئالدىدىكى كولنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر تۈپ
72. دەرەخنى كوردى. بۇ دەرەخنىڭ كاۋىكىدا،

(9)

73. بىر قىز تەنھا ئولتۇراتتى.
74. ئۇ ئىنتايىن ساھىپ جامال ئىدى، ئۇنىڭ

75. كوزى ئاسماندىنمۇ كوكرەك،
76. چىچى سۇ ئىقىمىدەك،
77. چىشى ئۈنچىدەك ئىدى. ئۇ شۇنداق
78. ساھىپ جامال قىز ئىدىكى، يەر- جاھاندىكى كىشىلەر ئۇنى كورسە
79. "ئاھ، ئاھ، جانىنى ئالىدىكەن" دەرلەر ئىدى. سۈت
80. قىمىزغا ئايلاندى. ئوغۇز خاقان
81. ئۇنى كورگىنىدە ھۇشىدىن كەتتى، يۈرۈگىگە

(10)

82. ئوت چۈشتى، ئۇنىڭغا ئاشىق بولـدى، ئۇنى ئالـدى، ئۇنىڭ
بىلەن بىللە ياتتى.
83. تىلىگىگە يەتتى. ئۇ قىز ئىككى قات بولدى.
84. كۈنلەر ئوتتۇپ، تۈنلەر ئوتتۇپ،
85. ئۇ يەڭگىدى. ئۈچ ئوغۇل تۇغدى.
86. تۇنجىسىغا كوك،
87. ئوتتۇرانجىسىغا تاغ،
88. كەنجىسىگە دېڭىز دەپ ئات قويدى،
89. شۇندىن كېيىن، ئوغۇز خاقان چوڭ
90. توي بەردى، ئەل-جاماەتتىنى تەكلىپ قىلدى،

(11)

91. ئۇلار كېلىپ قاتناشتى. قىرىق شىرە،

www.docin.com

92. قىرىق بەندۈك ياساتتى،
93. كۆپچىلىك تۈرلۈك نازى-نېمەتنى يېيىشتى،
94. تۈرلۈك مەي-شاراپلار ئىچىشتى. تويدىن كېيىن،
95. ئوغۇز خاقان بەگلەرگە ۋە ئەل-جامائەتكە
96. يارلىق چۈشۈرۈپ مۇنداق دېدى:
97. "مەن سىلەرگە بولدۇم خاقان، ئېلىڭلار
98. يا بىلەن قالقان؛ تامغا بولسۇن بىزگە بۇيان،
99. كۆك بۆرى بولسۇن ھەم ئۇران؛

(12)

100. تۆمۈر نەيزىلەر بولسۇن ئورمان، ئوۋلىقتا
101. يۈرۈشسۇن مال-ۋاران؛ ھەم ئاقسۇن دەريا ۋە ئېقىن،
102. قۇياش تۇغ بولسۇن،
103. ئاسمان قورغان." ئاندىن كېيىن، ئوغۇز
104. خاقان تەرەپ تەرەپكە يارلىق چىقاردى. مەكتۇپ يېزىپ
105. ئەلچىلەردىن ئەۋەتتى. بۇ مەكتۇپتە مۇنداق دېيىلگەن:
106. "مەن ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانىمەن،
107. مەن پۈتۈن جاھاننىڭ خاقانى
108. بولۇشۇم كېرەك. مەن سىلەرنىڭ ماڭا بويسۇنۇشۇڭلارنى

(13)

109. سورايمەن. كىمكى مېنىڭ ئاغزىمغا

110. باقسا، مەن ئۇنىڭغا تارتۇق تارتىپ،
111. ئۇنىڭ بىلەن دوست بولىمەن.
112. كىمكى ئاغزىمغا باقمىسا، غەزەپ بىلەن
113. لەشكەر تارتىپ،
114. ئۇنى ئۇزۇمگە دۇشمەن تۇتىمەن.
115. لەشكەرلىرىم ھەممىلا يەردە سىلەرنى يوقىتىدۇ"
116. بۇ چاغدا، ئوڭ تەرەپتە
117. ئالتۇن خاقان دېگەن بىر خاقان بار ئىدى. بۇ

(14)

118. ئالتۇن خاقان ئوغۇز خاقانغا ئەلچى ئەۋەتىپ،
119. نۇرغۇن ئالتۇن ـ كۈمۈش،
120. نۇرغۇن ياقۇت، ئۈنچە ـ مەرۋايىتنى سوغا قىلىپ،
121. ئوغۇز خاقانغا بېقىنىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئوغۇز خاقان
122. ئۇنىڭ ياخشى بەگلىرى بىلەن دوستلۇق مۇناسىۋەت ئورناتتى.
123. ئالتۇن خاقان بىلەن دوست بولدى.
124. سول تەرەپتە ئۇرۇم (رىم) دېگەن
125. بىر خاقان بار ئىدى. بۇ خاقاننىڭ
126. لەشكەرلىرى ۋە شەھەرلىرى نۇرغۇن ئىدى.

(15)

127. بۇ ئۇرۇم خاقان ئوغۇز

128. خاقاننىڭ يارلىغىنى قوبۇل
129. قىلمىدى، ئۇنى ھۆرمەتلەپ ئالدىغا بارمىدى
130. "بۇ سۆزلەرگە پەسەن قىلمايمەن" دەپ يارلىققا بوي سۇنمىدى.
131. بۇنىڭ بىلەن ئوغۇز خاقاننىڭ
132. غەزىۋى كېلىپ، ئۇنىڭغا ئەسكەر چىقىرىشقا تەييارلاندى.
133. تۇغلىرىنى كۆتىرىپ، ئەسكەرلىرىنى باشلاپ ئاتلاندى.
134. قىرىق كۈندىن كېيىن، مۇز تاغ دىگەن
135. تاغنىڭ باغرىغا يېتىپ باردى.

(16)

136. چېدىر تىكىپ، شۈك بولۇپ ئۇخلاشتى.
137. تاڭ سۈزۈلگەندە، ئوغۇز خاقاننىڭ
138. چېدىرىغا كۈندەك بىر يورۇق چۈشتى.
139. ئۇ يورۇق ئىچىدىن، كۆك
140. تۈكلۈك، كۆك يايلىلىق چوڭ
141. بىر ئەركەك بۆرى چىقتى. بۇ بۆرى ئوغۇز
142. خاقانغا مۇنداق دىدى:
143. "ھەي، ئوغۇز سەن
144. ئۇرۇمغا ئەسكەر چىقارساڭ،

(17)

145. مەن ئالدىڭلاردا يول باشلاپ ماڭىمەن."

www.docin.com

146. شۇندىن كېيىن، ئوغۇز خاقان
147. چېدىرلىرىنى يىغىپ، ئاتلاندى.
148. قارىسا، لەشكەرلىرىنىڭ ئالدىدا
149. كوك تۈكلۈك، كوك يايلىلىق
150. چوڭ بىر ئەركەك بورى
151. يول باشلاپ مېڭىۋاتقان، ئۇنىڭ بىلەن
152. ئۇلار بورىنىڭ كەينىدىن
153. ئەگىشىپ ئىلگىرىلىدى.

(18)

154. بىرنەچچە كۈندىن كېيىن، كوك
155. تۈكلۈك، كوك يايلىلىق بۇ چوڭ
156. ئەركەك بورى يولدىن توختىدى. ئوغۇزمۇ لەشكەرلىرى
157. بىلەن بىرگە توختىدى. بۇ يەردە ئىتىل
158. دېگەن بىر دەريا بار ئىدى. ئىتىل دەرياسىنىڭ
159. قىرغىقىدىكى قارا تاغ باغرىدا
160. قاتتىق ئۇرۇش بولدى.
161. ئىككى قوشۇن ئارىسىدا ناھايىتى كوپ
162. جەڭدى ئۇرۇش بولدى. ئۇرۇش

(19)

163. ئەل-جامائەتنىڭ كوڭلىگە كوپ قايغۇ

164. سالدى. ئۇرۇش شۇنداق قاتتىق بولدىكى،
165. ئىتىل دەرياسىنىڭ سۈيى
166. قىپ-قىزىل سىرغا ئايلاندى.
167. ئوغۇز خاقان يەڭدى،
168. ئۇرۇم خاقان قاچتى، ئوغۇز خاقان
169. ئۇرۇم خاقانىنىڭ خاقانلىغىنى ئالدى،
170. ئەل-جامائەتنى ئۆزىگە قاراتتى، ئۆرغۈنلىغان جانسىز
171. ۋە جانلىق غەنىيمەتلەر ئوغۇز خاقانىنىڭ

(20)

172. ئوردىسىغا كىردى. ئۇرۇم خاقانىنىڭ بىر
173. قېرىندىشى بولۇپ ئۇنىڭ ئىسمى ئۇرۇس بەگ ئىدى.
174. ئۇرۇس بەگ ئوغلىنى
175. تاغ بېشىغا جايلاشقان، ئەتراپى
176. چوڭقۇر خەندەك بىلەن ئورالغان.
177. شەھەرنى قوغداشقا ئەۋەتتى. ھەمدە ئوغلىغا
178. "شەھەرنى قوغدىشىڭ كېرەك، ئۇرۇش باشلانغاندىن كېيىنمۇ،
179. شەھەرنى قوغداپ قېلىشىڭ كېرەك" دېدى.
180. ئوغۇز خاقان ئاشۇ شەھەرگە ئاتلاندى.

(21)

181. ئۇرۇس بەگنىڭ ئوغلى ئوغۇز خاقانغا

www.docin.com

182. نۇرغۇن ئالتۇن-كۈمۈش ئەكەلدى،
183. ھەمدە: "ئىنىم، سەن مېنىڭ خاقانىمسەن!
184. ئاتام بۇ شەھەرنى ماڭا بەرگەن ھەمدە
185. شەھەرنى قوغدىشىڭ كېرەك، ئۇرۇش باشلانغاندىن كېيىنمۇ،
186. شەھەرنى قوغداپ قېلىشىڭ كېرەك دېگەن،
187. ئەگەر ئاتام خاپا بولۇپ قالسا،
188. مېنىڭ ھالىم قانداق بولۇر؟
189. مەن سېنىڭ يارلىغىڭنى ئىجرا قىلىشقا تەييارمەن،

(22)

190. بىزنىڭ بەختىمىز، سېنىڭ
191. بەختىڭ، بىزنىڭ ئۇرۇغىمىز،
192. سېنىڭ دەرىخىڭنىڭ ئۇرۇغىدىن،
193. تەگرى ساڭا
194. پۈتۈن زېمىننى ئاتا قىلماقتا.مېنىڭ جىسمىم ۋە
195. بەختىم ساڭا مەنسۇپ. مەن ساڭا
196. تارتۇق تارتىپ تۇرۇپ، دوستلۇقتىن چىقمايمەن" دېدى.
197. ئوغۇز خاقانغا يىگىتنىڭ سۆزى
198. ياقتى،شاتلىنىپ كۈلدى.

(23)

199. ھەمدە: "ماڭا كۆپ ئالتۇن تەقدىم قىپسەن،

200. شەھەرنى ياخشى ساقلاپسەن" دېدى.
201. شۇڭا ئۇنىڭغا "ساقلاپ" دەپ ئات قويدى،
202. ئۇنىڭغا دوستلۇق قىلدى. شۇندىن كېيىن ئوغۇز خاقان
203. لەشكەرلىرى بىلەن بىللە ئىتىل دەرياسىغا كەلدى.
204. ئىتىل دەرياسى چوڭ بىر دەريا ئىدى.
205. ئوغۇز خاقان ئۇنى كۆرۈپ ئېيتتىكى:
206. "ئىتىلنىڭ سۈيىدىن قانداق ئۆتەرمىز؟" لەشكەرلەر ئىچىدە
207. ئۇلۇس ئوردا بەگ دېگەن بىر ياخشى بەگ بار ئىدى.

(24)

208. ئۇ قابىلىيەتلىك ۋە ئەقىللىق ئادەم ئىدى.
209. ئۇ بەگ دەريا بويىدا نۇرغۇن تال-ياغاچلارنىڭ تۇرغانلىقىنى
210. كۆردى. بۇنىڭ بىلەن ھىلىقى بەگ......ئاشۇ ياغاچلار......
211. كەستى. ئۇنى سۇنىڭ ئۈستىدە لەيلىتىپ، ئۆزلىرى ئۇنىڭ
ئۈستىگە چىقىپ ئىتىل دەرياسىدىن ئۆتتى.
212. ئوغۇز خاقان شاتلىنىپ كۈلدى، ئېيتتىكى:
213. "ھەي، سەن بۇ يەرگە بولغىن بەگ،
214. قىپچاق ساڭا ئات بولسۇن."
215. ئۇلار داۋاملىق ئىلگىرىلەپ ماڭدى.
216. شۇندىن كېيىن، ئوغۇز خاقان يەنە ھىلىقى كۆك تۈكلۈك،

(25)

217. كۆك يايلىلىق ئەركەك بۆرىنى كۆردى.

www.docin.com

218. بۇ كوك بورى ئوغۇز خاقانغا ئېيتتىكى:
219. "ئوغۇز، ئەمدى لەشكەرلىرىڭنى باشلاپ بۇ يەردىن قوزغال.
220. سەن ئەل ـ جامائەت ۋە بەگلەرنى باشلاپ ماڭ.
221. مەن ساڭا يول باشلاپ ماڭىمەن."
222. تاڭ ئاتقاندا، ئوغۇز خاقان ئەركەك
223. بورىنىڭ لەشكەرلىرى ئالدىدا،
224. يول باشلاپ كېتىپ بارغانلىقىنى كورۇپ ئاتلاندى
225. ھەمدە داۋاملىق ئىلگىرىلەپ ماڭدى.

(26)

226. ئوغۇز خاقان بىر چىپار ئايغىر ئاتقا
227. مىنەتتى. ئۇ بۇ ئايغىرنى ئىنتايىن
228. ياخشى كورەتتى. يولدا بۇ ئايغىر كوزدىن
229. يوقتى. بۇ يەردە ئىگىز بىر تاغ بار ئىدى.
230. ئۇنىڭ ئۇستىدە توڭ ـ مۇزلار بار ئىدى.
231. ئۇنىڭ چوققىسىدا ئاپپاق قارلار بار ئىدى.
232. شۇڭا بۇ تاغ مۇز تاغ
233. دەپ ئاتىلاتتى. ئوغۇز خاقاننىڭ ئېتى
234. مۇز تاغ ئىچىگە كىرىپ كەتتى.

(27)

236. بۇنىڭ بىلەن ئوغۇز خاقان ئۇزۇۋنىچە ئازاپ چەكتى.

236. لەشكەر ئىچىدە بەستلىك ۋە تەمبەل بىر ئەر بار ئىدى.
237. ئۇ ھېچنىمىدىن قورقماس باتۇر ئادەم ئىدى.
238. جەڭلەرنىڭ سىناقلىرىغا بەرداشلىق بەرگەن ئادەم ئىدى.
239. بۇ ئادەم ئاتنى ئىزدىگىلى ئاتلىنىپ كىردى.
240. توققۇز كۈندىن كېيىن، ئوغۇز خاقانغا
241. ئايغىرنى ھازىر قىلدى. مۇز تاغ
242. ئىنتايىن سوغ بولغاچقا، بۇ بەگنىڭ پۈتۈن ئەت-جانىنى
243. قار-مۇز قاپلىغان ئىدى.

(28)

244. ئوغۇز خاقان خۇرسەن بولۇپ كۈلدى، ئېيتتىكى:
245. "ھەي، سەن بەگلەرگە بولغىن باشلىق،
246. مەڭگۈلۈك ئىسىم بولسۇن ساڭا قارلۇق." ھەمدە
247. ئۇنىڭغا نۇرغۇن دۇنيا تەقدىم قىلدى. يەنە داۋاملىق ئىلگىرىلىدى.
248. ئۇ يولدا ئىگىز بىر ئۆينى كوردى.
249. بۇ ئۆينىڭ تېمى ئالتۇندىن، تۈڭلۈگى كۈمۈشتىن،
250. ئىشىگى تومۇردىن ياسالغان ئىدى.
251. ئىشىگى قۇلۇپلانغان بولۇپ، ئاچقۇچى يوق ئىدى.
252. لەشكەر ئىچىدە بىر چېۋەر ئۇستام بار ئىدى.

(29)

253. ئۇنىڭ ئىسمى تومۇردۇ قاغۇل ئىدى.
254. ئوغۇز ئۇنىڭغا: "سەن بۇ يەردە قال،

255. ئىشكنى ئاچ، ئىشكنى ئاچقاندىن كېيىن
256. ئوردىغا قايتىپ بار" دەپ يارلىق چۈشەردى ھەمدە ئۆنىڭغا
قالاچ دەپ ئات قويدى.
257. يەنە داۋاملىق ئىلگىرىلىدى، بىر كۈنى كوك تۈكلۈك،
258. كوك يايلىلىق ئەركەك بورى يەنە يولدىن توختىدى.
259. ئوغۇز خاقانمۇ يولدىن توختاپ، چېدىرلىرىنى تىكتى.
260. بۇ تېرىلمىغان تۈزلەڭلىك بىر يەر بولۇپ،
261. چۈرچىت دەپ ئاتىلاتتى.

(30)

262. ئۈنىڭ ئەل-جامائىتى كوپ، يەرلىرى كەڭ ئىدى.
263. بۇ يەردە يىلقىلار، پادا-كالىلار، ئالتۇن كۈمۈش،
264. ئۈنچە-مەرۋايىتلار كوپ ئىدى. چۈرچىت خاقان
265. ۋە ئەل-جامائىتى ئوغۇز خاقانغا قارشىلىق بىلدۈردى.
266. ئۇرۇش باشلاندى. ئىككى تەرەپ ئوق چىقىرىپ، قىلىچ
267. ئۇرۇشۇپ جەڭ قىلدى. ئوغۇز خاقان چۈرچىت
268. خاقانىنى يەڭدى، ئۈنىڭ بېشىنى
269. ئېلىپ ئولتۈردى. چۈرچىتنىڭ ئەل-جامائىتىنى
270. ئوز ئاغزىغا قاراتتى. ئۇرۇشتىن كېيىن،

(31)

271. ئوغۇز خاقانىنىڭ لەشكەرلىرىگە، نوكەرلىرىگە ۋە

www.docin.com

272. خەلقىگە شۇنداق كوپ غەنىمەتلەر چۇشتىكى،
273. ئۇنى توشۇشقا شۇنچىلا ئات، قېچىر، كالىلار
274. ئازلىق قىلدى. ئوغۇز خاقانىڭ
275. لەشكىرى ئىچىدە ياشانغان بىر چىۋەر كىشى بار بولۇپ،
276. ئۇنىڭ ئىسمى بارماقلىق يوسۇن بىللىگ ئىدى.
277. بۇ چىۋەر ئادەم بىر ئىگىز هارۋا ياسىدى. هارۋا ئۈستىگە
278. جانسىز غەنىمەتلەرنى قاچىلىدى، هارۋىنىڭ ئالدىغا
279. جانلىق غەنىمەتلەرنى قوشتى، ئۇلارغا هارۋىنى تارتقۇزدى.

(32)

280. نوكەرلەر، ئەل-جامائەت بۇنى كورۇپ
281. هەيران بولدى، ئۇلارمۇ هارۋا ياسىدى.
282. ئىگىز هارۋا ماڭغاندا "قانغا، قانغا" دىگەن ئاۋاز چىقاتتى.
283. شۇڭلاشقا ئۇنىڭغا "قانغا" دەپ
284. ئات قويدى. ئوغۇز خاقان قانغالارنى كورۇپ،
285. كۇلدى، ئېيتتىكى: "قانغا بىلەن جانسىز غەنىمەتنى
286. جانلىق غەنىمەت سورەپ ماڭىدىكەن.
287. ئىگىز هارۋىنى مەڭگۇ ئۇنۇتۇپ قالماسلىق ئۇچۇن، قانغۇلۇق
288. ساڭا ئات بولسۇن." سوزىنى تۇگىتىپ يۇرۇپ كەتتى.

(33)

289. ئاندىن كېيىن، ئوغۇز خاقان يەنە كوك تۇكلۇك، كوك ياپىلىق

290. ئەركەك بورى بىلەن بىللە سىندۇ، تاڭغۇت.
291. شاغام تەرەپلەرگە يۈرۈش قىلىپ باردى.
292. كوپ ئۇرۇش ۋە توقۇنۇشلاردىن كېيىن،
293. ئۇ جايلارنى ئىشغال قىلدى ھەمدە ئۇ يەرلەرنى ئوز دولەت
تېررىتورىيىسىگە قوشتى.
294. ئۇنتۇپ قالماسلىق كېرەك.
295. جەنۇپ تەرەپتە بارقان دىگەن
296. يەرنىڭ بارلىغىنى بىلىش كېرەك. ئۇ يەر
297. ناھايىتى مۇنبەت ۋە ئىسسىق يەر ئىكەن.

(34)

298. ئۇ يەردە ھايۋاناتلار ۋە قۇشلار كوپ ئىكەن،
299. ئالتۇن، كۇمۇش، بايلىق كوپ ئىكەن.
300. ئۇ يەردىكى خەلقلەرنىڭ چىرايى قاپ ـ قارا ئىكەن.
301. خاقانىنىڭ ئىسمى ماسار خاقان ئىكەن.
302. ئوغۇز خاقان شۇ جايغا ئاتلاندى.
303. ئىنتايىن قاتتىق ئۇرۇش بولدى.
304. ئوغۇز خاقان يەڭدى، ماسار خاقان قاچتى.
305. ئوغۇز خاقان بۇ يەرنى ئىشغال قىلدى. بۇنىڭدىن ئۇنىڭ
دوستلىرى
306. خۇرسەن بولدى، دۇشمەنلىرى زار

(35)

307. قاقشىدى. ئوغۇز خاقان ئۇنى يەڭگەندىن كېيىن،
308. پۈتمەس-تۈگىمەس بايلىققا ۋە مال-چارۋىغا ئىگە بولدى
309. ھەممە ئۇلارنى ئۆز ئېلىگە توشۇپ كەتتى.
310. ئۇنتۇپ قالماسلىق كېرەك.
311. كىشىلەرگە بىلدۈرۈش كېرەك، ئوغۇز خاقاننىڭ
312. يېنىدا ئاق ساقاللىق، موز چاچلىق،
313. قابىلىيەتلىك بىر قېرى كىشى بار ئىدى.
314. ئۇ بىلەرمەن ۋە لىللا ۋەزىر ئىدى،
315. ئۇنىڭ ئىسمى ئۇلۇغ تۈرۈك ئىدى.

(36)

316. كۈنلەرنىڭ بىرىدە، ئۇ چۈشىدە
317. بىر ئالتۇن يا بىلەن ئۈچ كۈمۈش ئوق كوردى.
318. بۇ ئالتۇن يا كۈن چىقىشتىن تا كۈن پېتىشقىچە سوزۇلغان
319. ئىدى. ئۈچ كۈمۈش ئوقنىڭ ئۇچى
320. شىمالنى كورسىتىپ تۇراتتى.
321. ئويقۇدىن كېيىن، ئۇ چۈشىگە كەشكەنلىرىنى
322. ئوغۇز خاقانغا ئېيتىپ مۇنداق دېدى:
323. "ھەي، خاقانىم،
324. ساڭا ئۇزۇن ئۆمۈر يار بولسۇن،

(37)

325. ھەي خاقانىم، سېنىڭ ئەل-ئىزامىڭغا ئادالەت يار بولسۇن؛
326. كۆك تەڭرى چۈشۈمدە بەردى ماڭا ئىشارەت،
327. ئىشغال قىلغان يەرلىرىڭ تۇرۇغىغا
328. بولۇپ بەرسۇن دەپ." ئوغۇز خاقان ئۇلۇغ
329. تۇرۇكنىڭ سوزىنى ئاڭلاپ، ئىنتايىن خۇرسەن بولدى
330. ھەمدە: "ئېيتقىنىڭ كەلسۇن" دېدى.
331. ئىككىنچى كۈنى تاڭ ئاتقاندا، باللىرىنى
332. چاقىرىپ كەلتۈرۈپ ئېيتتىكى: "ھەي (ئوغۇللىرىم)
333. ئوۋنى كوڭلۇم تارتىپ تۇرىدۇ،
ياشىنىپ قالغانلىغىم ئۈچۈن،

(38)

334. ئوۋغا چىقىشقا جانىم يەتمەيدۇ. كۈن،
335. ئاي، يۇلتۇز، ئۈچىڭلار تاڭ ئاتار تەرەپكە بېرىڭلار
336. ئاسمان، تاغ، دېڭىز ئۈچىڭلار تۇن قاراڭغۇسى
337. تەرەپكە بېرىڭلار." بۇنىڭ بىلەن
338. ئۈچەيلەن تاڭ ئاتار تەرەپكە،
339. قالغان ئۈچى تۇن قاراڭغۇسى تەرەپكە كەتتى. كۈن، ئاي،
340. يۇلتۇز نۇرغۇن ھايۋان ۋە قۇشلارنى ئوۋلىدى ھەمدە
341. يولدىن بىر ئالتۇن يانى تېپىۋالدى.
342. شۇنداقلا ئۇنى ئاتىسىغا تاپشۇرۇپ بەردى.

(39)

343. ئوغۇز خاقان شاتلاندى ھەمدە
344. ئالتۇن يانى ئۈچ بولەككە بولدى ۋە ئېيتتىكى:
345. "ھەي، ئاكىلار، بۇ يا سىلەرگە مەنسۇپ بولسۇن،
346. سىلەر ياغا ئوخشاش ئوقنى كۆككىچە ئېتىڭلار."
347. يەنە شۇندىن كېيىن، ئاسمان، تاغ
348. ۋە دېڭىز نۇرغۇن ھايۋان ۋە قۇشلارنى ئوۋلىغاندىن كېيىن،
349. يولدىن ئۈچ كۈمۈش ئوق تېپىۋالدى ھەمدە
350. ئۇنى ئاتىسىغا تاپشۇرۇپ بەردى.
351. ئوغۇز خاقان شاتلاندى

(40)

352. ھەمدە ئوقلارنى ئۈچىگە بولۇپ بەردى، ئېيتتىكى:
353. "ھەي، ئىنىلەر، بۇ ئوق سىلەرگە مەنسۇپ بولسۇن،
354. يا ئوقنى توغرىلايدۇ. سىلەر ئوققا ئوخشاش
355. (ياغا بوي سۇنۇڭلار)." شۇندىن كېيىن، ئوغۇز خاقان
356. چوڭ قۇرۇلتاي چاقىردى.
357. نوكەرلىرىنى، ئەل-جامائەتنى چاقىرتتى، ئۇلار كېلىپ
358. بامەسلىھەت ئولتۇرۇشتى. ئوغۇز خاقان
359. چوڭ چېدىردا......
360......(ئوڭ تەرىپىگە)،

(41)

361. قىرىق غۇلاچلىق ئۇزۇن بىر ياغاچنى قاداتتۇردى.
362. ئۇنىڭ ئۇچىغا بىر ئالتۇن توخۇنى ئاستى.
363. ئۇنىڭ تۈۋىگە بىر ئاق قوينى باغلىدى. سول
364. تەرىپىگە قىرىق غۇلاچلىق ئۇزۇن بىر ياغاچنى قاداتتۇردى.
365. ئۇنىڭ ئۇچىغا بىر كۈمۈش توخۇنى ئاستى.
366. تۈۋىگە بىر قارا قوينى باغلىدى.
367. ئوڭ تەرەپتە بۇزۇقلار ئولتۇردى.
368. سول تەرەپتە ئۈچ ئوقلار ئولتۇردى.
369. قىرىق كېچە-كۈندۈز توي بولدى.

(42)

370. ئىچىشتى، يېيىشتى، خۇرسەن بولۇشتى. شۇندىن كېيىن،
371. ئوغۇز خاقان ئوغۇللىرىغا يۇرتنى ئۈلەشتۈرۈپ بەردى.
372. ئېيتتىكى: "ھەي، ئوغۇللىرىم، مەن كوپ ياشىدىم،
373. كوپ ئۇرۇشلارنى باشتىن كەچۈردۈم. يا بىلەن كوپ ئوق
ئاتتىم. ئايغىر بىلەن
374. كوپ يوللارنى كەزدىم. دۈشمەنلەرنى زار يىغلىتىپ. دوستلارنى
375. شات ئەيلەتتىم. تەڭرى ئالدىدا مەجبۇرىيىتىمنى ئادا قىلدىم.
376. ئەمدى يۇرتنى سىلەرگە بولۇپ بېرىمەن."..........
377. ....
378. ....

www.docin.com

ئىزاھلار

ئىزاھات قىسمىدا قوللىنىلغان قىسقارتىلغان سوز ۋە بەلگىلەر تۇۋەندىكىچە:

DTS: Drevne Tyurkskiy Slowar. Lenin'grad.

1969. (قەدىمقى تۈركىي تىل لۇغىتى)

AG:Alttürkische Grammatik. Leipzig.

1950. (قەدىمقى تۈركىي تىل گىراممانتىكىسى)

< : ......دىن كەلگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

> : ......غا ئۆزگەرگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

= : تەڭلىك بەلگىسى.

~: ئوخشاش دىگەنلىكنى بىلدۈرىدۇ.

1. bolsunqïl: "bol-" دىگەن پېئىلدىن كەلگەن بولۇپ، پېئىلنىڭ III شەخس بۇيرۇق رايى شەكلىنىڭ كەينىگە II شەخس بۇيرۇق رايى قوشۇمچىسى qïl- نىڭ قوشۇلۇشىدىن تۈزۈلگەن. مۇنداق قوشما شەكىل «ئوغۇز داستانى»دىلا كورۈلىدۇ، قەدىمقى ئۇيغۇر تىل - يېزىقىدىكى باشقا يادىكارلىقلاردا كورۈلمەيدۇ.

1. angaqu (تۇرۇق، چىراي): -anga (سىزماق، تۇرقىنى سىزماق) دىگەن پېئىلدىن كەلگەن، بۇ پېئىل ang (تۇرۇق، چىراي)

دېگەن ئىسىمغا پېئىل ياسىغۇچى قوشۇمچە "-a" نىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان.

3. kənə (يەنە): ھازىرقى زامان تۈرك تىلىدىكى "gənə (يەنە)" گە سېلىشتۇرۇڭ.

3. ay ka(qa)n: شېرباخ ئەپەندىنىڭ پىكرىچە (تەپسىلاتى 244 - قۇرغا بېرىلگەن ئىزاھتا) ئوغۇزنىڭ ئانىسىنىڭ ئىسمى. ئۇ "aykan" دىن كەلگەن بولۇشى مۇمكىن. قەدىمقى ئۇيغۇرلاردىمۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇرلىرىغا ئوخشاش ئاياللارنىڭ ئىسمىنىڭ كەينىگە "خان"نى قوشۇش ئادىتى بار ئىدى. بۇ ئۇقتا قەدىمقى ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ خېلى يۇقۇرى ئورۇنغا ئىگە ئىكەنلىكىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. بۇ شۇنداقلا ئانىلىق جامائەدىن ئاتىلىق جامائەگە ئۆتۈشتىكى ئىجتىمائى باسقۇچنىڭ قالدۇغى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

4. kəzi yarï- (كۆزى يورىماق): ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "كۆزى يۇرىماق"قا سېلىشتۇرۇڭ.

4. boda-: "bod" (بوي) دېگەن ئىسىمغا پېئىل ياسىغۇچى قوشۇمچە "-a" نىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان بولۇپ، ئۇنىڭمۇ "كۆزى يورىماق" دېگەن مەنىسى بار. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "بويىماق"قا سېلىشتۇرۇڭ.

5. ənglüki qïraqï (رەڭگى - روھى): "ənglük qïraqï" قوش سۆز بولۇپ، ئالدىنقىسى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا خاس سۆز، كېيىنكىسى پارىچە سۆز ("چىراي"دىن كەلگەن). «ئوغۇز داستانى»دا بىر قانچە ئورۇندا "suqï"، "qïraqï"قاتارلىق ئالاھىدە شەكىللەر ئادەتتە قوللىنىدىغان "süyi، qïray" نىڭ ئورنىدا ئىشلىتىلگەن. بۇ بىر خىل دىئالېكتنىڭ ئىنكاسىمۇ - قانداق؟

6. atax (ئوت): پارس تىلىدىن كىرگەن.

9. nəpsiki: «خوجو سوزلۈكى» (تووەندە قىسقارتىلىپ «سوزلۈك» دەپ ئاتىلىدۇ)نىڭ شەخسلەر بولۇمىدە "نىۋاسىكى" دەپ يېزىلىپ، خەنزۇچىغا 神—shen (ئىلاھ) دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ سوز سانسكرىت تىلىدىكى "naivāsik"دىن كەلگەن.

9. oquz: ھازىرقى قازاق تىلىدىكى "uwuz"غا سىلىشتۇرۇڭ.

10. yig (خام): «سوزلۈك»نىڭ يېمەكلىكلەر بولۇمىدىكى "yik—خام" ۋە ھازىرقى زامان قازاق تىلىدىكى "yiki—خام"غا سىلىشتۇرۇڭ.

10. sürmə—شاراپ: بۇ سوزنىڭ كېلىش مەنبەسى ئېنىق ئەمەس. پېللىئوت ئۇنى "بوز" دەپ تەرجىمە قىلىدۇ.

12. ud—بۇقا: قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزلەردىكى سوز ئاخىرقى بوغۇمىدا كەلگەن "d" ھازىرقى تىلدا "y"غا ئوزگەرگەن. ud>ئۇي.

13. yaqïr—مورە: ھازىرقى زامان قازاق تىلىدىكى "jawer—مورە"گە سىلىشتۇرۇڭ.

13. kix: «سوزلۈك»نىڭ قۇش ۋە ھايۋانلار بولۇمىدە، بۇ سوز خەنزۇچىغا 貂鼠—diaoshu (قارا بۇلغۇن) دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

13. kik: قەدىمقى ئۇيغۇرچىدا ئومۇمەن "كىيىك" دەپ يېزىلىدۇ. «سوزلۈك»نىڭ قۇش ۋە ھايۋانلار بولۇمىدە "كىيىك" دەپ يېزىلىپ، خەنزۇچىغا 兽—shou (ھايۋان) دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

20. mürən—دەريا: موڭغۇل تىلىدىن كىرگەن، دەريا قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "əküz" ياكى "əgüz" دېيىلىدۇ.

20. بۇ قۇردا كوپلۈك قوشۇمچە "lar,-lər-" سۇپەتداشنىڭ كەينىگە قوشۇلغان، بۇ بىر قەدەر پەۋقۇلئاددە ئەھۋال. موتىنىزىم گىراماتىكا

بويىچە بولغاندا "كەلگەن كىيىكلەر"، "ئۇچقان قۇشلار" بولۇشى كېرەك.

22. kīat (؟) — تاق مۈڭگۈزلۈك هايۋان: بۇ سۆز قولىيازمىنىڭ ئەسلى نۇسخىسىدا خىلمۇ-خىل يېزىلغان. بۇ كۆچۈرگۈچىنىڭمۇ بۇ سۆزنىڭ توغرا ئىملاسىنى بىلمەيدىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. «سۆز-لۈك»نىڭ قۇش ۋە هايۋانلار بۆلۈمىدە "kad(kat)" سۆزى خەنزۇچىغا 麒麟—qilin دەپ تەرجىمە قىلىنغان. 49-قۇردا مۇشۇ سۆزنىڭ كەينىگە سىزىلغان تاق مۈڭگۈزلۈك هايۋاننىڭ سۈرىتىگە ئاساسەن، بىز ۋاقىتىنچە ئۇنى تاق مۈڭگۈزلۈك هايۋان دەپ تەرجىمە قىلىپ تۇردۇق. بۇ سۆزنىڭ چىڭگىزخان ئۇرۇغى بولغان قىيات قەبىلىسىنىڭ نامى بىلەن مۇناسىۋىتى بارمۇ-يوق؟

23. əlkün — خەلق: ئالدىنقى سۆز تۈركىي تىلغا خاس سۆز، كېيىنكىسى موڭغۇلچە سۆز بولۇپ "ئادەم" دېگەن مەنىنى بىرىدۇ. بۇ قوش سۆز قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى "il budun — ئەل — جامائەت، خەلق"قە باراۋەر.

24. bərkə əmgə(k) — ئازاب، جاپا: بۇ قوش سۆز بولۇپ، ئال-دىنقىسى موڭغۇلچە سۆز («سۆزلۈك»نىڭ ئىش ۋە ئومۇمى يۈزلۈك ئىشلى-تىدىغان سۆزلەر بۆلۈمىدىكى "bərə—kiyin" سۆزىگە سېلىشتۇرۇڭ)، كېيىنكىسى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا خاس سۆز بولۇپ، توغرا يېزىلىشى "əmgək — جاپا". بۇ يەردە «سۆزلۈك»تىكىگە ئوخشاش "əmgə" دەپ يېزىلىپ، سۆز ئاخىرىدىكى "k" ھەرپى چۈشۈرۈپ قويۇلغان.

25. Ooquz hakan: بۇ ئىسمنى "ئوغۇز قان (ئوغۇزخان)" دېمۇ ئوقۇشقا بولىدۇ (243-قۇرغا تەپسىلى ئىزاھ بېرىلىدۇ). ئوغۇز — مەشھۇر بىر تۈرك قەبىلىسىنىڭ نامى. بۇ نام ئەڭ بۇرۇن تۈرك

خانلىغى دەۋرىدىكى مەڭگۈ تاش تېكىستىدە كۆرۈلىدۇ. ئۇنىڭدا ئومۇمەن "توققۇز ئوغۇز—توققۇز ئوغۇز" دەپ بېرىلگەن. توققۇز ئوغۇز تۈرك خانلىغى ۋە قەدىمقى ئۇيغۇر خانلىغىنى تەشكىل قىلغۇچى ئاساسلىق قەبىلىنىڭ بىرى. 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، بەزى ئالىملار مىلادىنىڭ دەسلەپىدە خەنزۇچە تارىخنامىلاردا كۆرۈلگەن "乌纥—wuhe, 乌获—wuhuo" نى مۇشۇ قەبىلە نامىنىڭ خەنزۇچە ئاتىلىشى دەپ ھېساپلىغان ئىدى (مەسىلەن، *V. Thomsen: Inscription de l'orkhon déchiffrées. 1896. p. 148*). فرانسىيىلىك خامىلتوننىڭ يېقىنقى تەتقىقاتلىرىغا ئاساسەن، ئوغۇز قەبىلىسى ئەڭ بۇرۇن دىگەندە 7-ئەسىر ئەترابىدا شەكىللەنگەن بولۇپ، توققۇز ئوغۇزدىن كەلگەن. كېيىنكىسى بولسا، "توققۇز ئوغۇش" تىن كەلگەن (تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى مۇناسىۋىتىدىن ئىككىنچى سۆزنىڭ ئاخىرىدىكى "x" بىرىنچى سۆزنىڭ ئاخىرىدىكى "z" نىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ "z"غا ئايلانغان. مەسىلەن: "karoqadī alkadī > karoqadī arkadī—" ("تىللىماق، قاغىماق" قاتارلىقلار). 8-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا. بۇ قەبىلىنىڭ بىر قىسمى بالقاش كۆلى بىلەن كاسپىي دېڭىز ئارىلىغىدىكى رايونغا بارغان، 10-، 11-ئەسىرلەردە سەلچۇق تۈرك-لەرنىڭ كۆتىرىلىپ چىقىشىغا ئەگىشىپ، بۇ قەبىلە ئىران ئېگىزلىكى ۋە كىچىك ئاسىياغا بارغان. مۇسۇلمان تارىخچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە ئۇ "غۇز" دەپ خاتىرىلەنگەن.

25—26. əriz kaqaz: «سۆزلۈك»نىڭ ئىش ۋە ئومۇمى يۈزلۈك قوللىنىدىغان سۆزلەر بۆلۈمىدە "əriz kaqaz" دەپ بېرىلىپ خەنزۇ-چىغا 慷慨—kangkai (مەرت، مەردانە) دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ يەردە بىز كۆلتېكىنتا ئاساسەن ۋاقتىنچە "باتۇر، يۈرەكلىك" دەپ

تەرجىمە قىلىپ تۇردۇق.

27. jīda — نەيزە: موڭغۇل تىلىدىكى "jida" دىن كەلگەن، "نەيزە" قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "süngü" دېيىلىدۇ.

28. kalkan — قالقان: بۇ سۆز «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك (تۈركىي تىللار لۇغىتى)»، 1-توم، 441-بەت قاتارلىق جايلاردا كۆرۈلىدۇ (تۈركچە نۇسخىسى، تۆۋەندىكىلەرمۇ شۇنداق). بۇ سۆز «سوزلۇك»تىمۇ كۆرۈلىدۇ.

32. kim: بۇ يەردە "kim" باغلىغۇچى بولۇپ كەلگەن، ئۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "ki"گە يېقىن كېلىدۇ، لېكىن ئىككىسىنىڭ مەنىسى ئوخشاش ئەمەس.

33. xungkar: بۇ سۆز «سوزلۇك»نىڭ قۇش ۋە ھايۋانلار بولۇمىدە خەنزۇچىغا 海青 — hayqing دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

44—48: بۇ جايدا تېكىستتىكى مەزمۇن بىلەن رەسىم بىر بىرىگە قارشى بولۇپ قالغان. ئالدىدا قىئات بۇغا ۋە ئېيىقنى يەۋەتتى دېيىلگەن. شۇڭا 44-قۇردىكىنى kīatnīng ang(a)oqusī (ئاستىغا قىئاتنىڭ رەسىمى سىزىلغان)، 48-قۇردىكىنى xungkarnung ang(a)oqusi (ئاستىغا قۇشنىڭ رەسىمى سىزىلغان) قىلىپ ئۆزگەرتىش كېرەك.

47. y(a)l — شامال: بانگ بۇ سۆزنى "y(a)z" — سېرىق مىس" دەپ تەرجىمە قىلغان. كونتېكىستقا ئاساسەن ئۇنى "شامال" دەپ تەرجىمە قىلىش كېرەك. ئەسلى نۇسخىدا "l" ھەرپىنىڭ كەينىدىن ئۈستىگە تارتىلغان سىزىقى كەم يېزىلىپ قالغان، نەتىجىدە "y(a)s" بولۇپ قالغان ("yəz" دەپ ئوقۇلىدۇ).

52. aya(n): بۇ سۆز شېرباخ نەشرگە تەييارلىغان نۇسخىدا

شۇنداق ئۇرۇپ يېزىلغان. بانگ ئۇنى "a" دەپ ئوقۇيدۇ ھەمدە ئۇنى ئوشۇقچە يېزىلىپ قالغان دەپ قارايدۇ (بانگ تەشرگە تەييارلىغان ئۇسخىنىڭ 52—53-قۇرىغا بەرگەن ئىزاھىغا قاراڭ).

53. kuqulquluq : كونتېكستقا ئاساسەن، بۇ سۆزنىڭ مەنىسى "يورۇق". مەنبەسى ئېنىق ئەمەس.

54. altun kozuk : ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "تومۇر قوزۇق—شىمالىي قۇتۇپ يۇلتۇزى" ۋە ھازىرقى زامان قازاق تىلىدىكى "تېمىر قازىق"قا سېلىشتۇرۇڭ.

60. tol boquz bol- —بويىدا قالماق: "tol" ئەسلىدە "ياش ماللار"دېگەن مەنىسىنى بېرەتتى، بۇ يەردە "بوغاز" بىلەن بىرلىكتە قوشما سۆز بولۇپ كەلگەن.

71. al: بۇ سۆز قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "ئاست". "ئالدى تەرەپ" دېگەن مەنىنى بېرىدۇ. بۇ سۆزنى پېللىئوت "alïsdïn—بۇ يەردىن" دەپ ئوقۇيدۇ.

72. kabuqak : بۇ "قابۇق=قاۋۇق—بوشلۇق، كاۋاك، كۆڭۈك" نىڭ كىچىكلىتىش شەكلى، يەنى kabuqak<kabuk+qak (تۈپ سۆزدىكى "k" چۈشۈپ قالغان).

76. usuq : بۇ جايدىكى كونتېكست بويىچە بۇ سۆز "سۇ" دېگەن مەنىنى بېرىدۇ، ئۇ موڭغۇل تىلىدىكى "usu(n)—سۇ" بىلەن قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى "suw—سۇ"نىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان ئالاھىدە شەكىل. بانگ "usuq"نى "ياغرا، چىراي" دەپ ئىزاھلايدۇ.

79. süttan kumuz bol- : سۆزمۇسۆز تەرجىمە قىلغاندا "سۈت قىمىزغا ئايلاندى" بولىدۇ. بۇ جايدا ئوخشىتىش ئورنىدا قوللىنىلغان

www.docin.com

بولۇپ، كىشىلەرنىڭ مەپتۇنلۇق ھالىتى تەسۋىرلەنگەن.

90 ــ 91. "jarlïk~ yarlïk": jarlïk jarla- "بۇيرۇق چىقارماق" دىگەن مەنىدە. "jarla-" بۇ يەردە "ئېلان قىلماق، چاقىرماق" مەنىسىدە كەلگەن. لېكىن كېيىنكى بىر قانچە ئورۇندا (352-قۇر، 358-قۇرلاردا) "چاقىرىش، يىغىش" مەنىسىدە كەلگەن.

91. xira ــ جوزا: بۇ سۆز «سۆزلۈك»نىڭ قورال-جابدۇق بۆلۈمىدە كۆرۈلىدۇ. ئۇ موڭغۇل تىلىدىن كىرگەن.

92. bandang : خەنزۇ تىلىدىكى 板凳—bandeng (بەندۇڭ) دىن كىرگەن. بۇ سۆزمۇ «سۆزلۈك»نىڭ قورال-جابدۇق بۆلۈمىدە كۆرۈلىدۇ.

92. qaptur-: "qap-=yap- ــ ياسىماق" دىگەن پېئىلنىڭ بۇيرۇق دەرىجە قوشۇمچىسى "-tur" بىلەن تۈرلەنگەن شەكلى.

93. qubuyan: بۇ سۆزنى كونتېكستتا ئاساسەن ھازىرچە "نازى-نېمەت" دەپ تەرجىمە قىلىپ تۇردۇق. «سۆزلۈك»نىڭ يېمەكلىكلەر بۆلۈمىدە "qïbïyan" دەپ يېزىلىپ 滋味—ziwei (تەم) دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ سۆزنىڭ كېلىش مەنبەسى ئېنىق ئەمەس.

94. ax(a)- ــ تاماق يېمەك: ھازىرقى زامان قازاق تىلىدىكى "asa- ــ چوك-چوك يېمەك"كە سېلىشتۇرۇڭ.

97. alalïng ــ ئالايلى: "al-" دىگەن پېئىلنىڭ بۇيرۇق-تەلەپ رايىنىڭ I شەخس، كوپلۇك شەكلى قوشۇمچىسى بىلەن تۈرلەنگەن شەكلى. باشقا قەدىمقى يازما يادىكارلىقلاردا كوپىنچە "alalïm" شەكلىدە ئۇچرايدۇ.

99. buyan ــ بەخت: بۇ سۆز قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بۇددا دىنىغا دائىر يادىكارلىقلاردا "ساۋاپ" مەنىسىدە ئۇچرايدۇ. ئۇ

سانسكرىت تىلىدىكى "punya" دىن كەلگەن.

99. uran — جەڭگىۋار شوئار: موڭغۇل تىلىدىن كىرگەن. ھازىرقى زامان قازاق تىلىدىكى "uran kəter- — شوئار توۋلا-"غا سېلىشتۇرۇڭ.

101. taluy — دېڭىز: «سۆزلۈك»نىڭ جۇغراپىيە بولۇمىدە ئۇنى 海—hay (دېڭىز) دەپ تەرجىمە قىلىنغان. موڭغۇل تىلىدىكى "dalay — دېڭىز"غا سېلىشتۇرۇڭ.

102. kurïkan — چېدىر، قازاق ئۆيى: بۇ سۆز موڭغۇل تىلىدىن كىرگەن بولۇشى مۇمكىن. «سۆزلۈك»نىڭ ئىش ۋە ئومۇمى يۈزلۈك قوللىنىدىغان سۆزلەر بولۇمىدە خەنزۇچىدىكى 起营—qiying دېگەن سۆز قەدىمقى ئۇيغۇرچىغا "türiyən tür-" دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

103. sarï — تەرەپ: «سۆزلۈك»نىڭ ئورۇن-تەرەپ بولۇمىدە خەنزۇچىدىكى 四方—sifang دېگەن سۆز "tərt sarï" دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

104. jumxa- — تەقدىم قىلماق، ئەۋەتمەك: قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى شەكلى "yumxa-". ھازىرقى زامان قازاق تىلىدىكى "jumsa- — ئەۋەتمەك"كە سېلىشتۇرۇڭ.

104. bildürgülük — پەرمان، ئۇقتۇرۇش: بۇ سۆز «سۆزلۈك»نىڭ ئەدەبىيات ۋە تارىخ بولۇمىدە، خەنزۇچىغا 敕书—chishu (پەرمان) دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

108. bax qalun- — باش ئۇرماق، سەجدە قىلماق: «سۆزلۈك»نىڭ ئىش ۋە ئومۇمى يۈزلۈك قوللىنىدىغان سۆزلەر بولۇمىدە، خەنزۇچىدىكى 叩头—kòutóu (باش ئۇرماق) "bax qal(ïstï)" دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

109. tiləpmən turur: توغرا شەكلى "tiləp tururmən" —

تەلەپ قىلمەن، قىلغىم كېلىپ تۇرىدۇ".

111. tartïq tat—تارتۇق تارتماق: هازىرقى زامان قازاق تىلىدىكى "تارتۇ تارت ـ سوغا قىلماق"قا سېلىشتۇرۇڭ.

112. qïmat(~qamat)qak—غەزەپلەنمەك. ئاچچىقى كەلمەك: «سوزلۇك»نىڭ ئىش ۋە ئومۇمى يۈزلۈك قوللىنىدىغان سوزلەر بولۇمىدە، خەنزۇچىدىكى 恧—nu (غەزەپ) سوزى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا "qïmat" دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ سوز موڭغۇلچىدىن كىرگەن بولۇشى مۇمكىن.

114. taqurak—تېز: «سوزلۇك»نىڭ ئىش ۋە ئومۇمى يۈزلۈك قوللىنىدىغان سوزلەر بولۇمىدە خەنزۇچىدىكى 快去—kuaiqu (تېز بارماق) قەدىمقى ئۇيغۇرچىغا "tawrak barqïn" دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

116. altun kaqan—ئالتۇن خاقان: بۇ يەردە ئېلىمىزنىڭ جىن سۇلالىسى (مىلادى 1115—1234 ـ يىللار)نى قۇرغان Nüzhen خاقان كوزدە تۇتۇلىدۇ.

119. talim—كوپ: قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا بۇ سوز دائىم "ئوكۇش ـ كوپ" بىلەن بىرگە "ئوكۇش تەلىم" قىلىپ قوللىنىلىدۇ.

120. kïz—ئاز ئۇچرايدىغان: «قۇتاتقۇ بىلىگ» (بەخت كەلتۇرگۇچى بىلىم) (رادلوف نەشرىگە تەييارلىغان نۇسخا)، 3628 ـ مىسرا (83 ـ بەت)دا "yakut tag kïz ol—ئۇ ئاز ئۇچرايدىغان ياقۇت" دېگەن جۇملە ئۇچرايدۇ.

120. yakut tax—ياقۇت: «سوزلۇك»نىڭ ئوتتۇرا ـ مەرۋايىت بولۇمىدە، بۇ سوز خەنزۇچىغا 鸦鹘石—yagu shi دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

www.docin.com

120. ərdəni —گوھەر: سانسكرىت تىلىدىكى "ratna" دىن كەل-
گەن.

121. -soyurka: بۇ سۆز «سۆزلۈك»نىڭ ئىش ۋە ئومۇمى يۈزلۈك
قوللىنىدىغان سۆزلەر بولۇمىدە، خەنزۇچىغا "shangci—赏赐" (ئىنئام
قىلماق، ھەدىيە قىلماق" دەپ تەرجىمە قىلىنغان. باشقا قەدىمقى
يادىكارلىقتا بۇ سۆز ئومۇمەن يۇقۇرىنىڭ تۆۋەنگە قىلغان "ھەدىيە"سىن-
نى كورسىتىدۇ. بۇ يەردە بۇ سۆزنىڭ قوللىنىشى ئالاھىدىرەك. بۇ
موڭغۇلچىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆز بولۇشى مۇمكىن.

122. ba(l)gü —بەلگە، نىشان: بۇ سۆزنى بانىگ "bi(r)gü"
دەپ ئوقۇپ، "سوغۇلۇق" دەپ تەرجىمە قىلغان. شېرباخ ئۇنى "begü"
دەپ ئوقۇپ "چەۋەنداز" دەپ تەرجىمە قىلغان، بۇنىڭ ئاساسى
يوق.

124. qong~jong —سول: موڭغۇل تىلىدىن كەلگەن.
"jungqar —جۇڭغار (ئەسلى "سول قول، سول قىسىم" دىگەن
مەنىدە).

124. urum: بۇ يەردە شەرقىي رىمنى كورسىتىدۇ.

128. katagłagu barmas —يوي سۇنماسلىق: گىراماتىكىلىق
قۇرۇلما جەھەتتىن قارىغاندا، "بارماس"نىڭ ئالدىدىكى بېرىش
كېلىش قوشۇمچىسى "غا" چۈشۈپ قالغان. katagla-~katïqla-:
"بىرلەشمەك، قېتىلماق" مەنىسىدە. قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا
"tartïqlan- —تىرىشماق، كۆچ چىقارماق" دىگەن سۆز كوپ ئۇچ-
رايدۇ. "katagłagu" نىڭ بۇ سۆز بىلەن مۇناسىۋىتى باردەك
قىلىدۇ.

131—132. qïmat at-: بۇ سۆزنىڭ مەنىسى 112-قۇردىكى

"-qamat qak—غەزەپلەنمەك" بىلەن ئوخشاش.

134. muz taq: ھازىرمۇ مۇزتاغ دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ كوئىنلۇن تىغىنىڭ چوققىلىرىدىن بىرى بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 7546 مېتىر ئېگىز.

136. xük—شۆك، تىنچ، جىم: AG. 336—بەتكە قاراڭ.

-uyu—ئۇخلىماق: قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى "udï~udu—ئۇخلىماق"تىن كەلگەن.

143—146. بۇ يەردىكى جۈملە 15 بوغۇمدىن تەشكىل تاپقان ئىككى مىسرالىق شېئىردۇر.

Ay ay oquz, urum üstigə sən atlar bolasən,

Ay ay oquz tapuqunglarqa mən yürür bolamən.

ھەي، ئوغۇز سەن ئۇرۇمغا ئەسكەر چىقارساڭ،

مەن ئالدىڭلاردا يول باشلاپ ماڭىمەن.

145. tapuk: قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "uduk tapïk" "ھورمەتلەش" دىگەن مەنىگە ئىگە. «سوزلۈك»نىڭ ئىش ۋە ئومۇمى يۈزلۈك قوللىنىدىغان سوزلەر بولۇمىدە خەنزۇچىدىكى 侍奉—cipeng (ھورمەتلەش) قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا "tapïk uduk" دەپ تەرجىمە قىلىنغان. «سوزلۈك»نىڭ ئورۇن-تەرەپ بولۇمىدە خەنزۇچىدىكى 前—qian (ئالدى) قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا "tapukïnda" دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ سوزنىڭ بۇ يەردىكى مەنىسى «سوزلۈك»تە ئىزاھلانغان كېيىنكى مەنىسگە ئوخشايدۇ.

147. türtür: "-tür—يىغماق، تۇرمەك" دىگەن پېئىلنىڭ بۇيرۇق دەرىجە قوشۇمچىسى "-tür" بىلەن تۇرلەنگەن شەكلى.

153. katïqla- ياكى kataqla: بۇ يەردە "ئەگەشمەك" دىگەن مەنىدە كەلگەن.

157. itil mürən: "ئىتىل" قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا ۋولگا دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ. "mürən" موڭغۇلچە سۆز بولۇپ، ئۇنىڭ مەنىسى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى "əgüz~ügüz — دەريا"غا باراۋەر.

158. kuduoq<kïdïoq : "چەت، قاش" دىگەن مەنىگە ئىگە (AG، 328 ـ بەت).

162 — 164. بۇ جايدىكى جۈملە ئاخىرقى بوغۇملىرى قاپىيىداش ئىككى مىسرالىق شېئىردۇر.

Qəriklərning aralarïda kəp təlim boldï uruxoqu.

Əlgünlərning kəngüllaridə kəp təlim boldï kayoqu.

ئىككى قوشۇننىڭ ئارىسىدا ناھايىتى كۆپ جەڭدى ئۇرۇش بولدى.

ئۇرۇش ئەل ـ جامائەتنىڭ كۆڭلىگە كۆپ قايغۇ سالدى.

166. sip singir: بۇ سۆز «سۆزلۈك»نىڭ ئوتتۇرا ـ مەرۋايىت بولۇمىدە خەنزۇچىغا 朱砂—zhusha (سىر، سىماپ سۇلفات مەدىنى) دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ سۆز پارس تىلىدىكى "simxigər" دىگەن سۆزدىن كەلگەن (پېللىئوتنىڭ «توڭباۋ»نىڭ XXIV توم، 253 — 255 ـ بەتلىرىدە ئېلان قىلغان ماقالىسىغا قاراڭ).

171 — 172. elüg barqu, tirig barqu: ئالدىنقىسى ئادەتتىكى ئۇرۇش غەنىمەتلىرىنى كۆرسىتىدۇ، كېيىنكىسى مەخسۇس ئەسىرلەرنى كۆرسىتىدۇ.

173. urus~orus: قەدىمقى رۇسلارنى كۆرسىتىدۇ.

175. tərəng~tiring mürən: "چوڭقۇر دەريا" دېگەن مەنىدە. گېرمانىيىلىك ماركۋارت بۇ سوز بۇ يەردە دىنېپىر دەرياسىنى كورسىتىدۇ دەپ ھېساپلايدۇ (Über das Volkskum der komanen، بېرلىن، 1914. S. 145).

176. baluk — شەھەر: باشقا قەدىمقى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدا ئومۇمەن "balïk" دەپ يېزىلىدۇ.

177. (baluknï) kataqla- — شەھەرنى قوغدىماق: بۇ يەردىكى كونتېكستقا قارىغاندا، ئۇ "قوغدانماق، مۇداپىئەلەنمەك" دېگەن مەنىگە ئىگە. «سوزلۇك»نىڭ ئىش ۋە ئومۇمى يۈزلۈك قوللىنىدىغان سوزلەر بولۇمىدىكى "tamoqani kadaqla-" (خەنزۇچىغا zhangyin—掌印 "تامغا تۇتماق" دەپ تەرجىمە قىلىنغان)غا سېلىشتۇرۇڭ.

168. tap: قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "ئارزۇ، ئۈمىت، ئوي" دېگەن مەنىگە ئىگە (AG. 337-بەت).

188—189. səndin jarlïk baqluq bəllüg bolaman: بۇ جۈملىنى بىز باڭگنىڭ پىكرى بويىچە "مەن سېنىڭ يارلىغىڭنى ئىجرا قىلىشقا تەييارمەن" دەپ تەرجىمە قىلدۇق. رادلوف ۋە شېرباخ ئەپەندى بۇ جۈملىنى "səndən jarluk bayluk billük biləmən" دەپ ئوقۇپ يېزىپ "مەن سەندىن ھوقۇقتا، بايلىقتا ۋە ئەقىل-پاراسەتتە ئىگە بولىمەن" دەپ تەرجىمە قىلىدۇ.

199—200. بۇ جايدىكى جۈملە 8 بوغۇملۇق، ئاخىرقى بوغۇملىرى قاپىيىداش. ئىككى مىسرالىق شېئىر ھېساپلىنىدۇ.

Məngə kep altun yumxapsən,
Baluknï yahxï saklapsən.

ماڭا كوپ ئالتۇن سوغا قىيسەن،
شەھەرنى ياخشى ساقلاپسەن.

200. saklap: بۇ سۆز ئەرەبچە "sakāliba" (سلاۋيان)"نىڭ كوپلۇك شەكلى (سلاۋيانلار).

203—204. بۇ يەردىكى تىرناق ئىچىگە ئېلىنغان سوزلەر كونا تېكستتائاساسەن قوشۇلغان سوزلەردۇر.

207. uluq ordu bəg: ئۇلۇغ ئوردا بەگ.

208—211. بۇ ئوردىكى كەم سوزلەر ئەسلى نۇسخىدىمۇ كەم.

213. بۇ ئورۇندىكى جۈملە 8 بوغۇملۇق، ئىككى مىسرالىق شېئىر ھساپلىنىدۇ:

Ay ay, sən munda bəg bolung,
Kīpqak dəgən sən bəg bolung.

ھەي، سەن بۇ يەرگە بولغىن بەگ،
قىپچاق ساڭا ئات بولسۇن.

214. kīpqak—قىپچاق: قىپچاق تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ ئىچىدىكى ئاتاغلىق بىر قەبىلە. مىلادى 9-ئەسىردىلا، بۇ قەبىلىنىڭ نامى ئىسلام تارىخلىرىدا كورۈلىدۇ. موڭغۇل دەۋرىدە، ئۇلار ئالتۇن ئوردا خانلىقىنى تەشكىل قىلغۇچى ئاساسلىق ئاھالە ئىدى، ئۇ شۇنداقلا ھازىرقى قازاق مىللىتىنىڭ ئەجدادى بولۇپ ھساپلىنىدۇ. شۇڭلاشقا مۇسۇلمان ئەسەرلىرىدە ھازىرقى قازاقىستان "'دەشتى قىپچاق' ياكى 'دالايى قىپچاق'" دېيىلىدۇ. «ئوغۇز داستانى»دا بەزى تۈرك

(تۈركلەردىن باشقىلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) قەبىلىرىنىڭ نامى ئالاھىدە ۋەقەلەر بىلەن بىرلەشتۈرۈلىدۇ ھەممە خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن سىر مەنبەسىگە دائىر بىلىملەر بويىچە ئىزاھلىنىدۇ. بۇ ئورۇندا كەم سۆزلەر بولغاچقا، قىپچاق دىگەن بۇ نامغا بېرىلگەن ئىزاھ ئانچە ئېنىق ئەمەس. ئابۇل ھاجىنىڭ كىتاۋىدا ئوغۇز خاقان ھىكايىسىدىن ئېلىنغان ئۈزۈندىدە مۇنداق بايان قىلىنىدۇ: ئوغۇز خاقاننىڭ بىر ئەمەلدارى ئۇرۇش جەريانىدا ئۆلۈپ كېتىدۇ. ئۇنىڭ لەشكەرلىرىگە ئەگىشىپ كېتىپ بارغان خوتۇنى دالىدىكى بىر دەرەخنىڭ كاۋىكىدا تۇرۇپ بىر ئوغۇل تۇغىدۇ. كىشىلەر بۇ ئەھۋالنى ئوغۇز خاقانغا ئېيتىدۇ. تۈركىي تىلدا دەرەخنىڭ كاۋىكى قىپچاق دىيىلگەچكە، خاقان بۇ ئوغۇلغا قىپچاق دەپ ئات قويىدۇ ۋاھاكازا (رادلوف نەشرگە تەييارلىغان نۇسخىدىن ئېلىندى، Das Kudatku Bilik. 1891، 5. XXXIII تە بېسىلغان).

221. kergur- — كۆرسەتمەك: "kər-" دىگەن پېئىلنىڭ مەجبۇرى دەرىجە قوشۇمچىسى "-gür" بىلەن تۈرلەنگەن شەكلى. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "kərsət-"كە تەڭ كېلىدۇ.

226. qokurdīn — چىپار: "dīn" سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچە، مەسىلەن، قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "taqtīn" "شىمالىي تەرەپنىڭ" (ئەسلى مەنىسى "تاغ تەرەپنىڭ") دىگەن مەنىنى بېرىدۇ، "tərttin" "توتلىك، توتىنىڭ" دىگەن مەنىنى بېرىدۇ، ۋاھاكازا. شېرباخ ئەپەندى بۇ سۆزنى "qokur tan" دەپ ئوقۇپ، "tan" نى پارس تىلىدىكى "tən" دەپ ھېساپلايدۇ.

227. qok — كۆپ، جىق؛ بەك؛ بۇ سۆز تۈركىي تىلنىڭ غەربىي جەنۇپ دىئالېكتلىرىدا (مەسىلەن، تۈرك تىلىدا) قوللىنىلىدۇ. ئۇنىڭ

مەنىسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "جىق" بىلەن ئوخشاش.

235. kəzdin yitü kaqtï — كوزدىن غايىپ بولدى: "yit-" دىگەن پېيىلنىڭ "غايىپ بولماق، يوقالماق" دىگەن مەنىسى بار.

235. kəp qaqil əmgək qəkip turdï — (ئوغۇزخان) كوپ ئازاپ چەكتى: بۇ سوزلەرنى بانىگ "kəp qïqay əmgək……" دەپ ئوقۇيدۇ. "qïqay" قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "بەختسىز"، "يوقسۇل" دىگەن مەنىگە ئىگە.

237. qalang bulangdïn korkmas — ھېچنىمىدىن قورقمايدىغان: "qalang bulang"نى "jalang bulang" (< يالاڭ بۇلاڭ؟) دەپمۇ ئوقۇپ يېزىپ، ئۇنى "qalang bulang"غا ئاھاڭداش سوز دەپ قاراشقان بولىدۇ.

238. onga: بۇ سوزنى كونتېكستقا ئاساسەن ۋاقىتنچە "چېنىقىشتىن ئوتكەن" دەپ تەرجىمە قىلىپ تۇردۇق. 13 — 14 - ئەسىردە كىتاپ بولۇپ چىققان «ئىبنۇ - مۇخەننا لۇغاتى»دا بۇ سوز "لىللا، توز كوگۇل" دەپ تەرجىمە قىلىنىدۇ (تۇركىيىلىك ئاپتۇللاخ باتتال تەشرىگە تەييارلىغان نۇسخا، 1934 - يىل، 53 - بەت). بۇ سوز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "ئوڭاي" دىگەن سوز بىلەن مەنىبەداشمۇ، قانداق؟

243. kaqar — قار: «ئوغۇز داستانى»دا بەزى تۇركىي سوزلەر، مەسىلەن، "kar — قار"، "katïr — كېچىر"، "xam — سۇرىيە" قاتارلىقلار "kaqar، kaqatïr، xaqam" قىلىپ يېزىلغان، يەنى سوز ئارىلىقىغا "qa" دىگەن بوغۇم قوشۇلغان. شىرباخ ئەپەندى «ئوغۇز داستانى»نىڭ ئەسلى نۇسخىسى ئەرەپ يېزىقىدا يېزىلغان بولۇشى مۇمكىن، يۇقۇرىدىكى سوزلەردىكى سوزۇق تاۋۇش "a" ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش، ئۇ ئەرەپ يېزىقىدا ھەمزە بەلگىسى (ء) بىلەن ئىپادىلەنـ

www.docin.com

گەن. قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئۇسخىسىنى كوچۇرگۇچى بۇ بەل-
گىنى قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى "oq" ھەرپى بىلەن ئىپادىلىگەن،
نەتىجىدە "غا" بوغۇمى ئارتۇقچە قوشۇلۇپ قالغان دەپ ھېساپلايدۇ.

245—246. بۇ ئورۇندىكى جۈملە 11 بوغۇملۇق ئىككى مىسرالىق
شېئىر ھېساپلىنىدۇ:

Ay, sən munda bəglərgə boloqīl baxlīq,
Mə, məng(ü)ləp səngə bolsun kaoqarlīq.
ھەي، سەن مۇندا بەگلەرگە بولغىن باشلىق،
مەڭگۈلۈك ئىسىم بولسۇن ساڭا قارلۇق.

246. ka(qa)rluk: تارىختا ئۆتكەن مەشھۇر تۈرك قەبىلە-
سىنىڭ بىرى. ئىلمىزنىڭ خەنزۇچە تارىخنامىلىرىدا 葛逻禄—gelolu
(قارلۇق) دەپ ئاتىلىدۇ. مىلادى 774-يىلى بۇ قەبىلە قەدىمقى
ئۇيغۇر، باسمىل (~باشمىل)لار بىلەن بىرلىشىپ، شەرقىي تۈرك
خانلىقىنى يوقاتقان ئىدى. بۇ قەبىلە ئەسلىدە ئالتاي تېغىنىڭ غەربىي
جەنۇب رايونىدا كوچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى، 8-
ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا غەربىي تۈركلەرنىڭ دائىرىسى بولغان
يەتتە سۇ ۋادىسىنى ئىگەللىگەن ئىدى. ئۇزۇن ئۆتمەي تېخىمۇ
جەنۇبقا سىلجىپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى قەشقەر تەرەپنى ئىگەللەپ،
شىنجاڭ تارىخىدا مەشھۇر بولغان قاراخانىلار سۇلالىسىنى قۇردى.
*(O. Pritsak: «Die karachani den». Der Islam, Bd. 31.
1953).*

249. taqam: توغرا يېزىلىشى "tam — تام".

249. tunguk: توغرا يېزىلىشى "tünglük — تۈڭلۈك".

250. kalik(a): بۇ سوز قەدىمقى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدا ئومۇمەن "بىنا" دىگەن مەنىدە ئۇچرايدۇ، مەسلەن، «سۇرلۇك»نىڭ ئوردا ۋە بولۇم بولۇمىدە "kalik balakana" خەنزۇچىغا lou—楼(بىنا) دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ يەردە بۇ سوز موڭغۇل تىلىدىكى "haqalqa(<halqa)" (ئىشىك)كە ئوخشاپ كىتىدۇ.

(B. Ya. Vladimirtsov: Spavnitel'naya grammatika, str. 239.)

251. kapuluq: بۇ سوز قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى "قاپۇ— ئىشىك"كە سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچە "-لۇق"نىڭ قوشۇلۇشىدىن شەكىللەنگەن. بۇ يەردە "قۇلۇپلانغان" دىگەن كوچمە مەنىدە كەلگەن.

253. qəbər: ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "چىۋەر-ئۇستا"غا سىلىشتۇرۇڭ.

254. təmürdə kaqul: بۇ ئىككى سوزنى ئىزاھلاش بىر قەدەر قىيىن. بىرىنچى سوز شۈبھىسىزكى، موڭغۇل تىلىدىكى "تومۇر" دىگەن سوزنىڭ سۈپەت شەكلى (قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "تومۇر"نى "تەمۇر" دەيدۇ، مەسلەن 46-قۇردا ئۇچرىغىنىدەك. ئوتتۇرا ئەسىردىن كىيىن، ئۇيغۇر تىلىدىكى يىگى بىر فونىتكىلىق قائىدىنىڭ تەسىرى ئاستىدا، قوش لەۋ ئۇزۇك تاۋۇشلىرىنىڭ ئالدىدىكى سوزۇق تاۋۇش "a، ə" ھازىرقى "ө، o" گە ئوزگەردى، مەسلەن، "تەمۇر>تومۇر، تامۇر> تومۇر (tomur)، قامۇل> قومۇل> قۇمۇل" قاتارلىقلار). ئىككىنچى سوز «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»تە "ئۇزۇم شاخلىرىنى باغلايدىغان تال چىۋىقى" دەپ ئىزاھلانغان (تۈركچە نۇسخىسى، 1-توم، 409-بەت). شۇڭا بۇ ئىككى سوزنى "تومۇر چىۋىق"، "تومۇر كالتەك" دەپ تەرجىمە قىلىشقا بولىدۇ (بۇ سوزنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى

شەكلى "kaqal — توقماق، كالتەك"دە كۆرۈلىدۇ.

(*Bang. von Gabain «Turkische Turfan—Texte» IV. S. 448.*)

256. kalaq: ھازىرقى ئىراننىڭ غەربىي شىمال قىسمىدا ئولتۇراقلاشقان تۈرك قەبىلىسىنىڭ نامى. ئۇلارنىڭ تىلىدا قەدىمقى تۈركىي تىلغا خاس نۇرغۇن ئالاھىدىلىكلەر ساقلانغان.

(*Doerfer: The khalach Texts. 1973.*).

258. yürüməy(i)n: بۇ "yürü- — ماڭماق" دېگەن پېئىلنىڭ بولۇشسىز ھال پېئىل شەكلى. قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا ئومۇمەن "yürümədin" دېيىلىدۇ. يەنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "يۈرمەي" (yürümədin>yürüməyin>yür(ü)məy) دىن كەلگەن.

260. tartaqusïz — تىرىلمىغان: "tartïqlaqu" دېگەن ھەركەتنامىغا "sïz" دېگەن ئىنكار قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشىدىن تۈزۈلگەن.

261. yazï — تۈزلەڭلىك: بۇ سۆز قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا خاس سۆز بولۇپ، "تۈز، تۈزلەڭلىك" دېگەن مەنىنى بېرىدۇ.

261. jürqit — جۈرچىت: «سۆزلۈك»نىڭ شەخسلەر بولۇمىدە، بۇ سۆز خەنزۇچىغا "女真 — Nüzhen" دەپ تەرجىمە قىلىنغان (116 - قۇرغا بېرىلگەن ئىزاھتىن پايدىلىنىڭ).

261. dədür-: بۇ سۆز "də- — دېمەك" دېگەن پېئىلنىڭ بۇيرۇق دەرىجە قوشۇمچىسى بىلەن تۈرلەنگەن شەكلى بولۇپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "دېگۈز-"گە باراۋەر كېلىدۇ.

271. nəkər — نوكەر: موڭغۇل تىلىدىن كىرگەن. ھازىرقى زامان موڭغۇل تىلىدا، بۇ سۆز "يولداش" دېگەن كۆچمە مەنىدە قوللىنىلىدۇ.

273. kaqatïr — قېچىر: توغرا شەكلى katïr. ھازىرقى زامان

www.docin.com

ئۇيغۇر تىلىدىكى "قىچىر"غا سېلىشتۇرۇڭ.

275. yaxki: "yakxï — ياخشى"نىڭ ئاۋۇش ("ق" بىلەن "ش") ئالماشقان شەكلى.

276. billig josun barmakluq: بۇ سۆزلەرنىڭ ئىزاھىدا ئالىملار ئارىسىدا ئىختىلاپ بار. بانگ بىرىنچى سۆز "barsaklïk — مېھرىبانلىق" (baqïrsaklïq>)نىڭ خاتا يېزىلىپ قالغان شەكلى، ئىككىنچى سۆز "tüzün — ئادىل"نىڭ خاتا يېزىلىپ قالغان شەكلى، ئۈچىنچى سۆز "billig>biliglig — بىلىملىك". "كىشى" ياكى "ئەر" سۆزى چۈشۈپ قالغان دەپ ھېساپلايدۇ. بىز كونتېكىستقا ئاساسەن بۇ ئۈچ سۆزنى "يولنى (قائىدىنى) مېڭىشنى بىلىدىغان ئادەم" ("barmakluq" "barmak" دېگەن پېئىلنىڭ سۈپەت شەكلى، "josun~yosun"نىڭ مەنىسى "ئۇسۇل، چارە"، "billig~bilgülüg" "bil- — بىلمەك" دېگەن پېئىلدىن كەلگەن) دەپ تەرجىمە قىلىشقا بولىدۇ دەپ قارايمىز.

277. kanoqa — چوڭ هارۋا: قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "چوڭ هارۋا" ئومۇمەن "kangli" دېيىلىدۇ (*DTS. P. 419*). پەقەت هازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئالتاي رايونىدىكى بەزى تۈركىي دىئالېكتلىرىدىلا "هارۋا" "قانىغا، قاڭا" دېيىلىدۇ (رادلوف: «تۈرك تىلى دىئالېكتلىرى لۇغىتى»، 2-توم، 80-بەت). "kangli" (ئېلىمىزنىڭ يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى تارىخنامىلىرىدا 康里—kangli دەپ يېزىلىدۇ) قەدىمقى تۈرك قەبىلىسىنىڭ نامى (هازىرقى قازاق مىللىتى ئىچىدىكى قەبىلە نامى ئىچىدە بۇ نام بار). ئېلىمىزنىڭ تارىخنامىلىرىدىكى مەشھۇر 高车—gaoche (قاڭقلى) بۇ نامنىڭ مەنەن تەرجىمىسىدۇر.

290. sïndu: ھىندىستاننى كۆرسىتىدۇ. ئېلىمىزنىڭ تارىخنامىلىرىدىكى shendu—身毒 (ھىندىستان) دېگەن ئىسىم بۇ سۆزنىڭ ئوقۇلۇشىغا يېقىن كېلىدۇ. قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا ھىندىستان "ئەنەتكەك" دەپ ئاتىلىدۇ. "ئەنەكتەك" دېگەن بۇ نام قەدىمقى سوغدى تىلىدىن كىرگەن(AG. 298).

290. tangqut: تاڭغۇت غەربىي شيا (مىلادى 1032—1227-يىللار)نى يەنى خەنزۇچە تارىخنامىلاردىكى tangwu—唐兀 (تاڭغۇت)نى كۆرسىتىدۇ. م. قەشقەرىنىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» دېگەن ئەسىرىدە (1-توم، 28- ۋە 29-بەت قاتارلىق جايلاردا) بۇ نام "يېقىن چىنغا ئولتۇراقلاشقان تۈرك قەبىلىسىنىڭ نامى" دېيىلىدۇ. پېللىئوت ئەپەندى بۇ نام جوڭگودىكى گەنسۇنى كۆرسىتىدۇ دەپ ھېسابلايدۇ. بەزى تۈركىي تىلدىكى تارىخ ماتېرىياللىرىدا بۇ نام زاڭزۇلارنىمۇ كۆرسىتىدۇ.

291. xaqam: "xam" دىن كەلگەن. سۈرىيىنى كۆرسىتىدۇ (پېللىئوتنىڭ ئېيتىشىغا ئاساسەن).

295. bilig: "bilgülig—بىلىدىغان" دېگەن سۆزنىڭ خاتا يېزىلىپ قالغان شەكلى.

296. barkan: پېللىئوت ئەپەندى بۇ سۆزنى "باراق" دەپ ئوقۇيدۇ ھەمدە بۇنى خەنزۇچە تارىخنامىلاردىكى baci—八赤 بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قارايدۇ. رادلوف بۇ سۆزنى "باچاق" دەپ ئوقۇيدۇ. شېرباخ ئەپەندى "باراقا" دەپ ئوقۇيدۇ. «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ 1-توم، 378-بېتىدە "بارخان" دېگەن ئىسىم بار. 290-قۇردىن 300-قۇرغىچە بولغان بۇ ئابزاسنىڭ مەزمۇنى ئابۇل خاننىڭ كىتاۋى (رادلوق نەشرگە تەييارلىغان نۇس-

خىنىڭ XXXII بېتىگە قاراڭ)دا مۇنداق بايان قىلىنىدۇ: "شۇندىن
كېيىن، (ئوغۇز خاقان) خىتاي ۋە نۈچىن (جۇرجىت)نى بوي سۇندۇ-
رىدۇ، يەنە تاڭغۇتنى بوي سۇندۇرىدۇ. تاجىكلار (大食人) تاڭغۇتنى
تىبەت (tübut) دەپ ئاتايدۇ. شۇندىن كېيىن ئۇ يەنە قارا خىتاينى
بوي سۇندۇرىدۇ. قارا خىتاي چوڭ بىر دۆلەت، ئۇ يەرنىڭ ئادەم-
لىرىنىڭ يۈزى ھىندىلارنىڭكىگە ئوخشاش قارا كېلىدۇ." بۇنىڭغا
ئاساسلانغاندا، «ئوغۇز داستانى»دىكى "بارقان" غەربىي شىيا (قارا
خىتاي)نى كۆرسەتسە كېرەك.

301. masar: پېللىئوت بۇ سۆز مىسىرنى كۆرسىتىدۇ دەپ قاراي-
دۇ. ئۇنىڭ دەلىل-ئىسپاتى يېتەرلىك ئەمەس (پەقەت بۇ سۆزنىڭ
تاۋۇش جەھەتتە مىسىرنىڭ ئەرەپ تىلىدىكى شەكلىگە يېقىن
كېلىدىغانلىقىغىلا قاراپ ئېيتىلغان). شۇڭا بىز تاۋۇش تەلەپپۇزىغا
ئاساسەن "ماسار" دەپ تەرجىمە قىلىمىز.

312. moz: "-boz—بوز" دېگەن سۆزنىڭ ۋارىيانتى. يەنە "muz
—مۇز" دەپ ئوقۇشقىمۇ بولىدۇ.

314. tüximəl: شېرباخ ئەپەندى "سېھىرگەر بودىستۋا" دەپ
تەرجىمە قىلىدۇ، مۇنداق تەرجىمە قىلىش خاتا. «سۆزلۈك»نىڭ
شەخسلەر بۆلۈمىدە "تۇشمەل" دېگەن سۆز خەنزۇچىغا 臣—chen
(ۋەزىر، ئەمەلدار) دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇنىڭغا ئاساسەن بىز بۇ
سۆزنى "ۋەزىر" دەپ تەرجىمە قىلىمىز.

318. ta: پارچە سۆز بولۇپ، "تا......گىچە" دېگەن مەنىدە.

323—327. بۇ نۇرۇندىكى جۈملە 13 بوغۇملۇق توت مىسرالىق
شېئىردۇر (مۇقەددىمە قىسمىغا قاراڭ).

327. talay turur — ئىگەللەنگەن، ئىشغال قىلىنغان: بىرىنچى

سوز "-tala — تالىماق" دىگەن سوزنىڭ ھال پىئىل شەكلى.

329. egüt: قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "ئەسھەت قىلماق" مەنىسىگە ئىگە (AG. S. 323).

332 — 334. تۆۋەندىكىسى 14 بوغۇملۇق ئىككى مىسرالىق شېئىر.

Ay. (oqlum) mәning kәngülüm awnī tilәp turur,
Ķarī boloqumdan mәning kaqīzluqum yok turur.

ھەي (ئوغۇللىرىم) ئۇۋنى كوڭلۇم تارتىپ تۇرىدۇ،
ياشىنىپ قالغانلىقىم ئۈچۈن، ئۇۋغا چىقىشقا چامىم يەتمەيدۇ.

334 — 336. تۆۋەندىكىسى 12 بوغۇملۇق ئىككى مىسرالىق شېئىر:

Kün. ay. yultuz tang sarīqa sәnlәr barīng.
Kәk. taq. tәngiz tün sarīqa sәnlәr barīng.

كۈن، ئاي، يۇلتۇز، سىلەر تاڭ ئاتارغا بېرىڭلار،
كوك، تاغ، دېڭىز، سىلەر تۈن قاراڭغۇسىغا بېرىڭلار.

www.docin.com

367. uq ok. buzuk: ئەرەب تارىخچىسى ئىبنال-ئاتىرنىڭ ماتېرىياللىغا (12 ئەسىرگە مەنسۇپ) ئاساسلانغاندا، تۈركلەرنىڭ كۆس قىسمى "buzuk" ۋە "uq ok>uquk" دىگەن ئىككى قىسمغا بولۇنىدىكەن. قەدىمقى تۈرك يېزىقىدىكى «كۆل تېكىن مەڭگۈ تېشى»دا غەربىي تۈركلەر "ئون ئوق" دەپ ئاتالغان. شىمالىي قۇملۇقتىكى قەدىمقى ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىگە مەنسۇپ بولغان «مويۇنچۇر مەڭگۈ تېشى»دا (11-قۇر) تىلىغا ئېلىنغان. "üq karluk" "üq ok" نى كۆرسىتەمدۇ، قانداق.

372 — 376. تۆۋەندىكىسى 8 بوغۇملۇق 8 مىسرالىق شېئىر.

Ay, (oqŭ)ullar, kəp mən axtum,
Uruxqular, kəp mən kərdüm.
Jīda bilən kəp ok attum,
Ayqī birlə kəp yürüdüm.
Duxmanlarnī yīqlaqurdum,
Dostlarumnī mən küldürdüm.
Kək təngrigə mən etətüm,
Sənlərgə bərəmən yurtum.

هەي ئوغۇللىرىم، مەن كۆپ ياشىدىم.
كۆپ ئۇرۇشلارنى باشتىن كەچۈردۈم.
يا بىلەن كۆپ ئوق ئاتتىم.
ئايغىر بىلەن كۆپ يوللارنى كەزدىم.
دۈشمەنلەرنى زار قاخشىتىپ،
دوستلارنى مەن شات ئەيلەتتىم.
تەڭرى ئالدىدا بۇرچۇمنى ئادا قىلدىم.
يۇرتنى ئەمدى سىلەرگە بۆلۈپ بېرىمەن.

www.docin.com

سوزلۇك

سوزلەر تۆۋەندىكى ھەرپ تەرتىۋى بويىچە تىزىلدى:

a, ə, b, c, d, e, f, g, h, i, ı, j, k, ķ, l, m, n, o, ɵ, p, q, r, s, t, u, ü, v, w, x, y, z.

A

adak	ئاياق، پۇت
aduɋ	ئېيىق
aɋïz	ئېغىز
ak	ئاق
aka	ئاكا
al	ھال، قىزىل
al	ئالد
al-	ئالماق
altun	ئالتۇن
altun kazuk	تومۇر قوزۇق
amïrak	دوست، ئامراقلىق
amtï(~əmti)	
ana	ئانا
angaqu (~anguoqu)	چىراي، تۇرۇق
anlar	ئۇلار
antaɋ	ئۇنداق
aq-	ئاچماق
ara	ئوتتۇرا، ئارا
art	ئارقى، كەينى
artïk	ئارتۇق، ئوشۇق
astur-	ئاستۇرماق
at	ئات
at-	ئاتماق
ata	ئاتا
atax	ئوت
atla-	ئاتلانماق، يولغا چىقماق
aw	ئوۋ
awla-	ئوۋ ئوۋلىماق
ax	ئاش، تاماق

www.docin.com

axa-	چوڭ ـ چوڭ يېيىش
ay	ئاي
aya(n)	نۇرلۇق، ئايان
ayqïr	ئايغىر
ayt-	ئېيتماق
azlïk	ئازلىق

Ə

əl kün(~gün)	ئەل ـ جامائەت، خەلق
əmgək	جاپا
əmti	ئەمدى
ər-	ئىدى
ərdəni	گوھەر
əriz kaqïz	باتۇر، يۈرەكلىك
ərkək	ئەر، ئەركەك
ərtə	ئەتىگەن
ət	ئەت، گوش

B

baqla-	باغلىماق
bak-(aqïzqa bak-)	بوي سۇنماق، ئاغزىغا قارىماق
bakïn-	بېقىنماق
bakïntur-	بېقىندۇرماق
baluk (~balïk)	
bar	بار
bar-	بارماق
barqu	سوغا
barkan	بارقان
bas-	باسماق
bax	باش
baxa-	ئۆتماق، يەڭمەك
baxla-	باشلىماق، يېتەكچىلىك قىلماق
baxlan-	باشلانماق
baxlïk	باشلىق
bədən	بەدەن
bəndəng	بەندۇڭ
bədük	بۈيۈك
bədüklə-	چوڭ بولماق
bəg	بەگ، ئەمەلدار
bək	بەك، ئىنتايىن
bəlbaq	بەلۋاغ
bəlgü	بەلگە
bən(~mən)	مەن
bər-	بەرمەك
bərg	تارتۇق
bərik(~bərk)	مۇستەھكەم
bil-	بىلمەك
bilbaq	بىلۋاق
bilgür-	بىلدۈرمەك، ئىپادىلىمەك

www.docin.com

bilgə	بىلىملىك، دانىشمەن
billig(<bilgülük)	ئۇقۇلۇشلۇق
bildür-	بىلدۈرمەك
bildürgülük	ئۇقتۇرۇش
bir	بىر
bir-(~bər-)	
birinqi	بىرىنچى
birkə	قىيىن، ئازاپ
birlə	بىللە
birlə-	بىرلەشمەك
birtür-	بەرگۈزمەك
biti-	يازماق
biz	بىز
boda-	كۆز يورىماق، يەڭگىمەك
bol-	بولماق، ئايلانماق
boqaz	بويىدا قېلىش
bəri	بۆرە
bu	بۇ
buqu	بۇغا
buyan	بەخت
buyur-	بۇيرىماق
bulung	يونىلىش، بۇلۇڭ
buzaqu	موزاي
buz-	بۇزماق
buzuk	بۇزۇق (خاس ئىسىم)

D

dost	دوست
dostluk	دوستلۇق
düxmən	دۈشمەن

I

iki	ئىككى
ikinqi	ئىككىنچى
ilgərü	ئىلگىرى
ilqi	ئەلچى
ini	ئىنى، ئۇكا
iq	ئىچى
iq-	ئىچمەك
iqəgü	ئىچ ـ باغرى
itil	ئىتىل دەرياسى (ۋولگا دەرياسى)
isiq	ئىسسىق

J

jalbar-	يالۋۇرماق، يىلىنىماق
jan	يان
janguk(~yanguk)	
jap-	ياسىماق، چاپماق

japtur-	ياساتماق، چاپتۇر- ماق
jarla- (~qarla)	
jarlīk	يارلىق، بۇيرۇق
jīda	نەيزە
jong	سوك
jürək	يۈرەك

K

kəl-	كەلمەك
kənə	يەنە
kəngəx-	كېڭەشمەك
kəq-	ئۆتمەك، كەچمەك
kəqə	كېچە
kərək	كېرەك
kik	ياۋايى ھايۋان
kil- (~kəl-)	
kim	(باغلىغۇچى)
kir-	كىرمەك
kix	بۇلغۇن
kixi	كىشى
kegüz	كوكس، كوكرەك
kek	① كوك ② ئاسمان
kel	كول
kengül	كوڭۇل
kep	كوپ
ker-	كورمەك
kergür	يوليورۇق
kerüklük	چىرايلىق، كوركەم
kez	كوز
kezdən yit-	كوزدىن يوقمەك
kül-	كۈلمەك
kümüx	كۈمۈش
kün	كۈن
kündünki	جەنۇپ تەرەپتىكى
kün batuxī	كۈن پېتىش، غەرب
kün toqux ī	كۈن چىقىش
kütə-	كۈتمەك، قارىماق

Ķ

ķabuquk	يوچۇق، كۈلۈك
ķaqan	خاقان
ķaqar	قار
ķaqarluk	قارلۇق
ķaqatīr	قېچىر
ķaqīz	قەيسەر
ķaqul	كالتەك
ķal-	قالماق
ķalaq	(خاس ئىسىم)
ķalīk(a)	ئىشىك
ķalkan	قالقان
ķamaq	يارلىق، ھەممە

www.docin.com

kanka	هارۋا
kapuluq	قۇلۇپلاغلىق
kaq-	قاچماق
kara	قارا
karangoquluk	قاراڭغۇلۇق
karī	قېرى
kart	قېرى
karīndax	قېرىنداش
karxī	قارشى تۇرۇش
kataqla-	① ئەگەشمەك ② قوغدىماق
kax	قاش
kayoqu	قايغۇ
kīdīk	بوي، چەت، ياقا
kīl-	قىلماق
kīlīq	قىلىچ
kīmīz	قىمىز
kīpqak	قىپچاق (قەبىلە نامى)
kīrīk	قىرىق
kīz	قىز
kīz	ئاز ئۇچرايدىغان، قىس
kīzīl	قىزىل
koruk	قورقماق
koy	قوي
koy-	قويماق
kuoqulolquluk	يورۇق
kulan	ياۋا ئات، قۇلان
kulaq	غۇلاچ
kumuz(~kīmīz)	
kurīkan	چېدىر، ئاۋۇل
kurīltay	قۇرۇلتاي
kut	بەخت
kux	قۇش

M

masar	(خاس ئىسىم)
mən	مەن
məng	مەڭ
mənggü	مەڭگۈ
min	مىنمەك
məz(~bez)	بوز
muz	مۇز
mürən	ئېقىن، دەريا

N

nəmə	نەرسە
nəpsikī	چىرايلىق، نەپىس
nəqük	نىمشكە، قانداق قىلىپ
nəkər	نوكەر

O

ooqul	ئوغۇل

oɣuz ئوغۇز
ok ئوق
ol ئۇ
oltur- ئولتۇرماق
on ئون
ong ئوڭ
onga چىنقىشتىن ئوتكەن
ordu ئوردا
orman ئورمان
oxu ئاشۇ، مۇشۇ
oxul بۇ

Ɵ

ɵgüt نەسىھەت
ɵgüz دەريا
ɵl- ئۆلمەك
ɵlüg ئۆلۈك
ɵltür- ئۆلتۈرمەك
ɵnglük چىراي، رەڭ
ɵtə- (مەجبۇرىيەتنى) ئۆتىمەك
ɵz ئۆز
ɵzə يۇقىرى
ɵzī kalmadī ھالىدىن كېتىش

Q

qak چاغ، ۋاقىت
qakīr- چاقىرماق
qalang bulang ھەر قانداق نەرسە
qamat(~qīmat) غەزەپ
qong(~jong)
qap-(~jap-~yap-)
qarla-(~jarla-) يارلىق چۈشۈرمەك، چاقىرماق
qəbər چىۋەر
qərik چېرىك، ئارمىيە
qərik qək- ئەسكەر چىقارماق
qīraɣ چىراي
qok كوپ، ناھايىتى
qokur(dīn) چىپار
qubuk(~qībīk) چىۋىق
qubuyan لەززەتلىك

S

sakal ساقال
sakla- ساقلىماق
saklap (خاس ئىسىم)
sanaɣuluksīz سانسىزلىغان
saq چاچ
sarī تەرەپ
sarun- ياپماق
sən سەن

səw-	سۆيمەك
səwin-	سۆيۈنمەك، ياخشى كۆرمەك
səwinq	شاتلىق
sindu	ھىندىستان
singir (sip singir)	سىر
soɋuk	سوغۇق
soɋurɋu	ئۆرۈش قىلىش
song	كېيىن
soyurka-	ئىنئام قىلماق، تەقدىم قىلماق
səz	سۆز
suɋ	سۇ
sürma	شاراب، ھاراق
süt	سۈت

T

ta	......تا
taɋ	تاغ
taɋam	تام
taɋuk	توخۇ
taɋurak	تېز
taki	يەنە
talay (~ taluy)	دېڭىز، چوڭ دەريا
tala-	تالىماق
tamoɋa	تامغا
tang	تاڭ
tangoɋut	تاڭغۇت (قەبىلە نامى)
tap-	تاپماق
tarlaɋu	تېرىلغۇ
tar(ï)t-	تارتماق
tar(ï)tiɋ	تارتۇق
tar(ï)tiɋ tart-	تارتۇق تارتماق
taxɋarun	تاشقىرى
tə- (~də)	دېمەك، ئېيتماق
təg (~dəg)	......دەك
təgən	دېگەن
təg-	يېتىپ بارماق
təlim	كۆپ
təmür	تۆمۈر
təngiz	دېڭىز
təngri	تەڭرى
təring	چوڭقۇر
tətür-	دېگۈزمەك
tiktür-	تىكلىمەك
til	تىل
tilə-	تىلىمەك، تەلەپ قىلماق
tirig	تىرىك
tix	چىش

www.docin.com

tooqu-	تۇغۇلماق
tong	تۇڭ
toy	توي، زىياپەت
təl	ئېغىر ئاياق
tərt	تۆت
tərülük	قانۇن
tuoq	تۇغ، بايراق
tunluk(~ tünlük)	تۈڭلۈك
tur-	① تۇماق ② يار- دەمچى يېتىل
tut-	تۇتماق
tutulunq	تۇرۇش، جەڭ
tüg	تۈك
tülüklüg	تۈكلۈك
tün	تۈن
tüp	تۈپ، يىلتىز
tür-	يىغىشتۇرماق، تۈرمەك
türük	تۈرك
tüx	چۈش
tüx-	چۈشمەك
tüximəl	ۋەزىر
tüzün	كۆڭلى تۈز، لىللا

U

ud	بۇغا
uoquz	ئوغۇز
ukoquluk	ئېقىللىق
uluoq	ئۇلۇغ
uq-	ئۇچماق
ur-	ئۇرماق
uruoq	ئۇرۇق، ئەۋلات
urum	شەرقىي رىم
urus	رۇس
urux-tokux	ئۇرۇش-جەڭ
uruxoqu	ئۇرۇش، جەڭ
usuoq	ئۇسسۇزلۇق
uxbu	ئۇشبۇ، بۇ
uyu-	ئۇخلىماق
uz	ئۇز، نازۇك
uzun	ئۇزۇن

Ü

üləxtür-	ئۈلەشتۈرمەك
ünqü	ئۈنچۈ-مەرۋايىت
üq	ئۈچ
üqəgü	ئۈچەيلەن
üqün	ئۈچۈن
üqünq	ئۈچىنچى
üst	ئۈست
üy	ئۈي

X

xaqam(~xam)	سۈرىيە

www.docin.com

xax- ئەجەبلەنمەك، ھەيران قالماق

xira جوزا، شىرە

xul بۇ

xungkar شۇڭقار

xük شۈك، جىم

Y

ya يا

yaqïr(~jaqïr) مورە

yak ياق، چەت

yakxi ① ياخشى ② ئىنتايىن

yakut tax ياقۇت

yaloquz يالغۇز

yaman يامان، ئەشەددى

yangak تەرەپ

yarï- نۇر چاچماق

yaruk(~jaruk) يورۇق

yat- ياتماق

yax(a)qan ياشانغان، ئومۇر

yaxkï(~yakxï)

yazï تۈزلەڭ

yəl شامال

yər يەر

yi- يېمەك

yibər- ئەۋەتمەك

yig خام

yigit يىگىت

yit- يۈتمەك

yïqaq ياغاچ

yïlkï ھايۋانلار، يىلقى

yok يوق

yulduz يۇلتۇز

yumxa(~jumxa) تەيىنلىمەك، ئەۋەتمەك

yurt يۇرت، ئەل، دۆلەت

yükle- قاچىلىماق، يۈكلەمەك

yürü- يۈرمەك، ماڭماق

www.docin.com

www.docin.com

古代维吾尔史诗
乌古斯可汗传说
（维吾尔文）
刊布者：耿世民、吐尔逊·阿尤甫
责任编辑：努尔穆罕默德
民族出版社出版 新华书店发行
民族印刷厂印刷
开本：850×1168毫米1/32 印张：3 1/8
1980年11月第1版
1981年6月北京第2次印刷
平装本印数：25,201—33,700册 定价：0.28元
书号：M1049(4)92

www.docin.com

书号 M 10049 (4) 92

定价 0.28 元